

И. АБДУЛЛАЕВ,
Ҳ. ҲИҚМАТУЛЛАЕВ

САМАРҚАНДЛИК ОЛИМЛАР

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
Тошкент—1969

Китобчада Улуг Октябрь инқилобигача Самарқандда яшаб араб, форс, ўзбек ва тожик тилларида ижод этган кўпгина самарқандлик олимларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берилди. Муаллифлар бу китобчани ёзишда ҳар бир олимнинг бизгача етиб келган қўлёзма асарларидан, совет ва чет эл олимларининг улар ҳақида ёзган китобларидан кенг ва самарали фойдаланганлар.

Рисола Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданияти билан қизиқувчилар, шунингдек, кенг китобхоналар оmmasига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
тарих фанлари кандидати
Б. АҲМЕДОВ

Абдуллаев И. ва Ҳикматуллаев Ҳ.
Самарқандлик олимлар. Масъул муҳаррир тарих
фан. канд. Б. Аҳмедов. Т., «Фан», 1969.
104 бет.
Тиражи 5000.
1. Соавт.
Абдуллаев И. и Хикматуллаев Х. Самаркандские
учёные.

001 (09) +9 (С 52)

На узбекском языке

И. АБДУЛЛАЕВ,
Х. ХИКМАТУЛЛАЕВ

САМАРКАНДСКИЕ
УЧЕНЫЕ

Издательство „ФАН“ УзССР
Ташкент - 1969

Муҳаррир А. Мансурўжаева
Техмуҳаррир Ҳ. Қорабоева
Корректор О. Абдуллаева

Р076(5). Теринга берилди 28/III 69 й. Босинга руҳсат этилди 27/V 69 й.
Формат 84×108^{1/2}₁₆—1,62 қоғоз л.—5,46 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 5,3
Нашриёт № 3026. Тиражи 3000. Баҳоси 18 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Тошкент, Черданцев
кўчаси, 21. Заказ 73.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

МУҚАДДИМА

Тарихда ер юзининг сайқали деб аталган муаззам ва мўлтабар Самарқанднинг 2500 йиллик тўйини 1969 йида барча совет халқи, бутун тараққийпарвар инсоният ксир нишонлайди. 2500 йиллик Самарқанд тарихига, аҳолисининг Улуғ Октябрь инқилобигача бўлган ўтмиш ҳаётига, фани ва маданиятининг тараққиёти жароёрига назар ташлар эканмиз, бундай умумхалқ шодибналарининг биринчи бор гувоҳи бўламиз. Чунки Самарқанд воёга етказган ва олим сифатида бутун дунёга танилган олимлари, ҳунармандлари ва хаттотлари Октябрь инқилобига қадар етарли қадрланмади.

Фақатгина Улуғ Октябрь социалистик инқилобининг ғалабаси қадимги Чор Россиясининг чекка ўлкаларида яшовчи барча халқларининг иқтисодий ва маданий тараққиёти учун лозим бўлган имкониятларни яратиб берди. Ленинча миллий сиёсатининг амалга оширилиши натижаанда Совет Шарқи халқлари, шу жумладан, ўзбеклар маданий қурилиш соҳасида ҳам улкан ютуқларга эришдилар.

Бизнинг мамлакатимизда барча халқларнинг, жумладан, Самарқандда яшаб ижод этган олим ва хаттотларининг қадимги қўлёзмалари эҳтиётлик билан сақланиб келинмоқда ва жуда зўр қизиқиш билан илмий жиҳатдан ўрганилмоқда. Бизгача етиб келган қадимги маданий ва илмий меросларни ленинча принцип асосида ўрганиш ва уларни танқидий ишлаш кенг йўлга қўйилди.

Ўзбекистон олимлари томонидан Самарқанд тарихи ва фан, маданият тараққиёти билан боғлиқ бўлган бир қанча илмий асарлар нашр этилди. Бунга мисол қилиб академик Қори-Нисёнийнинг «Улуғбекнинг астрономия

мактаби» (рус тилида, М.—Л., 1950) китоби, олимлар коллективи яратган «Улугбек даври тарихидан» (рус тилида, Тошкент, 1965) тўплами, академик В. Абдуллаевнинг «Навоий Самарқандда» (Тошкент, 1968) рисоласи, А. Уринбоевнинг «Абдурраззоқ Самарқандийнинг «Ҳиндистон сафарномаси» (Тошкент, 1960) китоби, Б. Аҳмедовнинг «Давлатшоҳ Самарқандий» (Тошкент, 1967) рисоласини кўрсатиш мумкин.

Кейинги вақтларда Самарқанд тарихи бўйича яна бир неча асарлар кенг китобхонларга тақдим этилди. Улар орасида академик И. Мўминовнинг «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли»¹ номли китобчаси, «Темур тузуклари»нинг 1894 йили Қозонда Н. Остроумов томонидан рус тилига қилинган таржимасининг факсимиле наشري ва унга ёзилган сўз боши², Али Қушчининг «Астрономияга оид рисола»сининг³ академик И. Мўминов таҳрири, кириш мақоласи ва изоҳлари билан тайёрланган ўзбекча наشري, айниқса, муҳим аҳамиятга эгадир.

Эндиликда тарихчи олимлар Самарқанднинг икки жилддан иборат муфассал ва мукамал тарихини яратиш ишига киришдилар. Самарқанд Давлат университети олимлари «Самарқанд — олимлар, шоирлар шаҳри»⁴ номли иккита йирик асар яратишни ўзларининг иш режаларига киритдилар.

А. Уринбоев машҳур тарихнавис ва сайёҳ Абдурраззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи Баҳрайн» номли йирик тарихий асарининг иккинчи жилди таржимасини сўз боши ва изоҳлари билан нашрга топширди.

Мазкур асарлар Самарқанд тарихини, айниқса, Амир Темурнинг Урта Осиё тарихидаги роли ва тутган ўрнини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунос-

¹ Иброҳим Мўминов, Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (рус ва ўзбек тилларида), Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.

² «Уложение Тимура», Ташкент, Изд-во «Фан», 1968 (сўз боши ўрнида — И. Мўминов. К изданию факсимиле «Уложение Тимура»).

³ Али Қушчи, Астрономияга оид рисола, ЎзССР ФА академиги И. М. Мўминов томонидан таҳрир этилган ва сўз боши, кириш мақола ёзилган, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.

⁴ «Самарқанд — олимлар ва шоирлар шаҳри» (рўйхат), I. Самарқанд, 1967, 2-бет.

лик институтининг қўлёзмалар фондидаги араб, форс-тожик ва туркий тиллардаги қўлёзмаларни илмий тавсиф қилиш ва Ўзбек Совет Қомусига материаллар тайёрлаш жараёнида Октябрь инқилобигача Самарқандда яшаб ижод этган, Урта Осиё фани ва маданияти тараққиётига онд бирмунча қўлёзма асарлар ёзиб қолдирган жуда кўп самарқандлик олим ва хаттотларга⁵ дуч келган эдик. Бу олимларнинг ҳаёти ва ижоди кам ўрганилган, ҳатто кўпчилиги китобхонларга маълум ҳам эмас. Шунинг учун Самарқанднинг олим ва хаттотларини ўзбек китобхонларига таништиришни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик.

Биз Октябрь инқилобининг 50 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси томонидан уюштирилган илмий сессияда биринчи марта «Самарқанднинг кам ўрганилган олимлари, ёзувчилари, шоирлари ва хаттотлари (IX—XIX асрлар)»⁶ деган мавзуда доклад қилдик. Шундан кейин самарқандлик олим ва хаттотлар ҳақида Ўзбек Совет Энциклопедиясига мақолалар ёзиб бердик⁷. Бу соҳада тўплаган маълумотларимизни жамлаб, ушбу «Самарқандлик олимлар» номи рисолани китобхонларга тақдим этишга журъат этдик.

Самарқанднинг 2500 йиллик тарихий даврини бепоён бир гулистонга, ундаги ранго-ранг гулларни эса шу боғда тарбия топган олимлар, ҳунармандлар ва хаттотларга ташбиҳ этсак, у ҳолда биз бу китобча орқали муҳтарам китобхонларга шу гулистондан саралаб олинган кичик бир гулдаста тақдим этган бўламиз, холос. Ҳақиқатан ҳам шундай. Самарқандлик олимларнинг ҳар бирини муфассал ўрганиш, ҳатто баъзиларининг битта асарини чуқур илмий тадқиқ қилиш учун бир неча йил вақт ва бир неча босма тобоқ қоғоз керак бўлади. Октябрь инқилобигача яшаб ўтган самарқанд-

⁵ Хаттотлар ҳақида кейинчалик алоҳида рисола ёзиш ниятида-миз.

⁶ И. Абдуллаев, Х. Хикматуллаев. Малоизученные каллиграфы, поэты, писатели и ученые Самарканда IX—XIX вв., «Юбилейная научная сессия АН УзССР, посвященная 50-летию Советской власти» (тезисы докладов), Ташкент, Изд-во «Фан», 1967.

⁷ Ўзбек Совет Энциклопедияси, I-жилд, макети (А—Ахурамазда), Тошкент, УзССР «Фан» нашриёти, 1967, 16, 32, 35, 37, 53, 56, 275-бетлар.

лик олимлар ҳаёти ва ижодини тўла-тўқис ўрганиш учун икки-уч олимнинг билими ҳам, вақти ҳам етмайди. Самарқандлик олимлар ижодини ўрганишдек муҳим ва шарафли масала фаннинг кўпгина соҳаларидан мутахассис бўлган республикамиз ва қардош республикалар олимларининг ҳамкорлигини талаб этади.

Рисолада Октябрь инқилобигача Самарқандда ва Шарқ мамлакатларининг бошқа шаҳарларида яшаб ижод этган 90 дан ортиқ самарқандлик олимлар берилган. Қитобчада ҳаёти ва ижоди ҳақида кам маълумотга эга бўлсак ҳам яшаган даври аниқ бўлган исломшунос олим Абу Али Фузайл ибн Абдул (803 йилнинг январда вафот этган) тартиб, таржимон — олим Мирза Самарқандийгача (1872 йил ҳаёт бўлган) бўлган олимлар хронологик тартибда баён қилинган. Яшаган даврларини аниқлаш имкони бўлмаган олимлар эса қитобча охирида берилган.

Самарқандлик олимлар ижтимоий фанлар билан бир қаторда аниқ фанлар билан ҳам шуғулланганлар ва фаннинг мазкур ҳар икки соҳаси бўйича асарлар ёзиб қолдирганлар. Масалан, IX асрда Самарқанд Сўғдида яшаб ижод этган мусиқашунос ва араб аруз вазида биринчи бўлиб форс-тожик тилида шетр айтган Абу Ҳафс Сўғдий; «Фақиҳ Абу Лайс маҳалласи»дан етишиб чиққан ва IX асрда яшаб ижод этган машҳур қонуншунос ва бир қанча тарбиявий асарларнинг муаллифи Абу Лайс Самарқандий; XI асрнинг иккинчи ярми ва XII асрнинг биринчи ярмида Самарқандда яшаб ижод этган, Самарқанд тарихи ҳақида араб тилида ёзилган «Қитоб ал-қанд фи тарих Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоби»)нинг муаллифи Нажмуддин Абу Ҳафс Самарқандий; Амир Темур шахсан Самарқандга таклиф қилган исломшунос олим Саъдуддин Тафтазоний; XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида яшаб ижод этган, овчилликда оид «Қитоби сайдия» («Ов ҳақида китоб»)нинг муаллифлари Шайхулислом Ҳаравий Самарқандий ва Саид ибн Али Самарқандийлар ўз даврларида ижтимоий фанлар билан ҳам шуғулланганлар.

Самарқандлик олимлар қадимдан астрономия, математика, табobat ва география каби аниқ фанларга қизиққанлар ва уни ўрганганлар. Рисолада Мирзо Улуғбек астрономия мактабининг намояндалари: Қозин

зода Румий, Гиёсуддин Жамшид, Али Қушчи, Биржандий ва Мирам⁸ Чалабийлар билан бир қаторда 865—866 йилда Мовароуннаҳрда юлдузлар илми билан шуғулланган Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий, Сулаймон ибн Исма Самарқандий ва 1362 йили ҳали ҳаёт бўлган астроном Абу Муҳаммад Ато Самарқандийларнинг ҳаёти ва ижоди қисқача ёритилган. Асарда XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган математик олимлардан Шарафуддин Самарқандий ва 1291 йилгача ҳаёт бўлган Шамсуддин Самарқандийлар ҳақидаги маълумотлар ҳам жой олган.

Ўрта Осиёда, жумладан, Самарқандда табобат илми билан шуғулланиши жуда эрта бошланган. Бунга мисол қилиб бутун Шарқ ва Ғарбга машҳур бўлган олим Ибн Сино (980—1037) ва Тошкент яқинидаги Овлик қишлоғидан етишиб чиққан Илоқий (1068 йили вафот этган)ларни келтириш мумкин. Рисолада XII асрнинг машҳур табиби ва доришуноси «Қарободин» номли фармакопияга оид асарнинг муаллифи Бадруддин Самарқандий ҳақида маълумотлар берилган. Бу табиб ва доришунос ўзининг мураккаб дориларга бағишланган мазкур асарини Ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Абу Бакр ар-Розийнинг (865—925) «ал-Ҳовий», «ал-Комил» ва бошқа Шарқ олимларининг кўпгина тиббий китобларидан фойдаланиб ёзган.

Рисолада географияга оид асарларнинг муаллифи Ҳожи Абдурраҳмон қсрий Самарқандий ва машҳур таржимон — олим Мирзо Самарқандийлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган китобчада айрим фикҳ, ҳадис олимлари ҳақида сўз юритилади. Булар замон тақозосига кўра диний асарлар ёзиб қолдирган бўлсалар ҳам ўша даврда илм-фан ва маърифатни тарқатишга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Уларнинг асарлари мактаб ва мадрасаларда қўлланма сифатида ўқитилган. Фикҳ ва ҳадис олимлари яратган асарларда ахлоқ ва одобга оид насиҳатомуз ривоятлар, тарихий воқеалар ва ўша даврда яшаган тарихий шахслар, ислом динининг тарихи, унинг Ўрта Осиёда шаклланиши

⁸ Чалабий номи ҳозирги кундаги адабиётларда ҳар хил (Мерисем, Мирам каби) ёзилмоқда.

ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўйнаган роли ҳақида маълумотлар келтирилган. Фиқх ва ҳадис ҳақида ёзилган асарларни ўрганиш Ўрта Осиёда араб тилининг тарқалиши ва унинг маҳаллий тилларга кўрсатган таъсирини, умуман, ўша давр тили тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Биз рисолада баъзи бир фиқх ва ҳадис олимлари ҳақида баҳс юритар эканмиз, масаланинг худди мана шу томонларини кўзда тутдик. Чунки «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайдн, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади»⁹.

Самарқандлик олимлар ёзиб қолдирган бой илмий меросларни ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг фан ва маданият тараққиётига қўшган ҳиссаларини фактик материаллар билан илмий равишда исботлаш файласуф, тилшунос, тарихшунос, шарқшунос ва аниқ фанлар билан шуғулланувчи совет олимларининг бугунги кундаги шарафли вазифалари бўлиб қолмоқда.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, баъзи бир олимларнинг фақат асарларининг номигина бизгача етиб келган, асарлари эса бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. Шунинг учун бундай олимлар асарларининг номинигина келтириб, уларнинг қаерда сақланаётганини кўрсатиб ўтиш билан чегараландик. XI—XIII асрда яшagan самарқандлик олимларнинг кўпчилиги ҳақида кам маълумотларга эгамиз. Шунинг учун бундай олимлар ҳақида манбаларда мавжуд бўлган маълумотларни ўзинча нақл қилдик. Китобчага киритилган олимларнинг араб имлосида ёзилган асарларининг номи қулайлик учун ҳозирги ўзбек ёзувида берилди.

Маъмур кичик рисолада Самарқанд олимларининг айримлари ҳақидагина қисқача маълумот берамиз. Рисоланинг рўёбга чиқишида ўз маслаҳатлари билан кўмаклашган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг катта илмий ходимлари У. И. Каримов, Б. А. Аҳмедов, А. Ўринбоев ва филология фанлари доктори Алибек Рустамовга миннатдорчилик изҳор этамиз.

⁹ В. И. Ленин, Асарлар, 2-том, 1950, 190-бет.

АБУ АЛИ ФУЗАЙЛ ИБН АЪЗ

Абивард ёки Самарқандда туғилиб, ёшлиги Абивардда ўтади. Йигитлик даврида йўлтўсар, қароқчи бўлган. Кейин бу касбдан воз кечиб, Куфа шаҳрига боради ва ҳадис илмини¹ ўрганади. Илмини камолотга етказгач, халифа Ҳорун ар-Рашид (786—809) саройига зоҳидлик (таркидунёчилик) тарғиботчиси сифатида таклиф этилади. Бу ерда бир неча вақт истиқомат қилганидан сўнг, Маккага кўчиб кетади ва ўша ерда ҳижрий сана ҳисоби билан 187 йили муҳаррам ойида (803 йил январь) вафот этади.

Машҳур немис шарқшунос олими К. Броккельман (1868—1956) «Араб адабиёти тарихи» номли немис тилида ёзилган асарида Абу Али Фузайлнинг «Кашф ал-маҳжуб» («Яширин нарсанинг ошкор бўлиши») номли асари мавжудлигини кўрсатиб ўтган². Бу асарни кўриб мутолаа қилишга биз ҳозирча муяссар бўлолмادик, лекин асарнинг номига қараб айтиш мумкинки, Абу Али Фузайл фақат зоҳидлик тарғиботчисигина бўлиб қолмай, диний-фалсафий дунёқарашга эга бўлган шахс

¹ Ҳадис — арабча сўз бўлиб, Муҳаммад пайғамбарнинг (вафоти 632 йил) айтган сўзлари ва қилган ишлари ҳақидаги ривоятдир. Пайғамбар вафотидан кейин диний, ижтимоий ҳаётда туғилган масалаларни ҳал қилиш учун пайғамбарга нисбат бериб, мусулмонларга йўл-йўриқ кўрсатувчи, дин асослари ва қонун-қондаларини ҳимоя қилиб тарғиб этиш учун зарурат туғилиши натижасида ҳадис илми пайдо бўлган. Бу илм билан шуғулланувчиларни муҳаддис, яъни ҳадис олимлари деб аталган. Ҳадис илмининг намояндлари ўз даври ижтимоий ҳаётидан ва тарихий шароитидан яхши билимга эга бўлган кишилар бўлганлар.

² С. Brockelmann. *Geschichte der Arabischen Literatur*, Suppl. Bd. I, Leiden, 1937, S. 430. Бундан кейин К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, деб кўрсатамиз.

ва мазкур асар унинг бу соҳадаги урinishлари натижа-сида бунёдга келган, ўша даврнинг диний, ижтимоий-фалсафий мафкурасини кўрсатиб берувчи ёзма ёлгор-ликлар.

АБУ МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ ДОРАМИИ

Бу олимнинг тўла номи Абу Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Фазл ибн Баҳромдир. У 181/797—798 йили туғилиб, 255/868—869 йили Самарқандда вафот этган. Замонасининг машҳур ҳофизин³ ва муҳаддисин⁴ бўлган. Унинг «Саҳиҳ»⁵ номли китоби ўнга энг машҳур саҳиҳларнинг бири ҳисобланади. Деҳхудонинг «Лугатнома» китобида ёзилишича, бу олим ўн бешта ҳадис ривоят қилган. Пайгамбар билан унинг ўртасида ўтган учта энг фозил кишининг бири бўлган эмиш.

ИСҲОҚ ИБН ИСМОИЛ САМАРҚАНДИЙ

Деҳхудонинг «Лугатнома»сида бу олим ҳақида қис-қача маълумот берилган. У маълумотларни Самъоний-нинг «Китоб ал-ансоб» («Насаблар китоби») ва эрон олими Саид Нафисийнинг «Аҳвол ва ашъори Абу Абдуллоҳ Рудакий» («Абу Абдуллоҳ Рудакийнинг таржимаи ҳоли ва ижоди») номли китобидан олганини айтиб ўтган. Булар қуйидагилар: «Исҳоқ ибн Исмоил ибн Жаъфар ибн Довуд ибн Юсуф (ё Сайф) ибн Жабла ибн Ҳусайн ибн Маад Зоҳид Бобикасий Самарқандий Бобн Қас (Каш) маҳалласидандир. У замонасининг до-

³ *Ҳофиз* — шеър ёки бирор асарни ёд олган киши ёки ашулачи. Бу ўрнида Қуръонни ёд билган ва уни араб тили талаффуз қондаларига риоя қилган ҳолда қироат қилувчи қорн кўзда тутилган. Ҳофизлик ўз даврига нисбатан маълум бир санъат бўлган.

⁴ *Муҳаддис* — ҳадисларни ривоят қилувчи, шарҳловчи ва ҳадис илми билан шугулланувчи олим (И-шоҳга қараи).

⁵ *Саҳиҳ* — арабча сўз бўлиб, ҳақиқий, бузилмаган ва рост каби маъноларни билдиради. Бу ўрнида Муҳаммад пайгамбарнинг ўзинигина нисбат берилган ҳақиқий ҳадисларнинг мажмуаси кўзда тутилган. Бухоролик машҳур олим Абу Абдуллоҳ Исмоил ал-Бухорий (810—870) саҳиҳ ҳадисларини биринчи бўлиб тўплаб, уч жилддан иборат «Китоб ал-жомийъ ас-саҳиҳ» («Саҳиҳ ҳадислар мажмуаси») номли асарини ёзган.

нишманд кишиларидан бўлган. 259 йил рамазондан ўн бир кун қолганда жума куни асрдан кейин оламдан ўтди» (873 йил 19 август). Исҳоқ ибн Исмоил Самарқандий асарларининг номи ҳам бизгача етиб келмаган.

АБУ БАКР МУҲАММАД ИБН ЯМОН САМАРҚАНДИЙ

Ҳожи Халфафнинг «Кашф аз-зуун»ида бу олимнинг 268/881 йили вафот этгани кўрсатилиб, «Маодим ад-дин» («Диннинг белгилари») номли асари мавжудлиги эслатиб ўтилган⁶. К. Броккельман «Араб адабиёти тарихи» номли китобида Абу Бакр Самарқандийни файласуф ва илоҳиёт олими деб атаб, «Маодим ад-дин» асарида ташқари «ат-Тиб ар-руҳоний» («Руҳ табobati») номли фалсафий асарини ҳам кўрсатиб ўтган. К. Броккельманнинг ёзишича, бу китоб ар-Розийнинг (313/925 йили вафот этган Муҳаммад ибн Закарё ар-Розийдан бошқа киши) фалсафий қарашларига қарши ёзилган.

МУҲАММАД ИБН АҲМАД САМАРҚАНДИЙ

Улугбеккача Мовароуннаҳрда юлдузлар илми билан шуғулланган, ҳозирча бизга маълум бўлган ягона олим Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ас-Самарқандийдир.

Муҳаммад Самарқандий 251/865—252/866 йиллар мобайнида Самарқандда астрономик кузатишлар олиб борган. Унинг жадваллари ибн Юнуснинг (399/1009 йили вафот этган) «Зиж ал-кабир ал-Ҳакимий» («ал-Ҳакимга бағишланган катта зиж») номли юлдузлар жадвалида бизгача етиб келган⁷.

⁶ *Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum a Mustafa ben Abdullah Katib Jelchi dicto et nomine Haji Khalfa celebrato comparatum primum edidit... G. Flugel, I—VII, Leipzig -London, 1835—188.* Бундан сўнг Ҳожи Халфаф, «Кашф аз-аз-зуун», деб қисқартириб ёзамиз.

⁷ Д. Г. Вороновский, *Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека*. В кн: «Из истории эпохи Улугбека», Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1965, стр. 106.

МУҲАММАД ИБН ФАЗЛ

Бу фикҳ олими фақат В. В. Бартольднинг «Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихи»⁶ номли асарида эслатиб ўтилган.

Муҳаммад ибн Фазл Балхда яшаб, машҳур шайх Аҳмад Хизруянинг (вафоти 240/854—55) шогирди бўлган. Кейин Балхдан ҳайдалиб, Самарқандда яшаган ва шу ерда 319/931 йили вафот этган. Муҳаммад ибн Фазл замонасининг машҳур олимлари Абу-л-Қосим Исоқ ибн Муҳаммад Самарқандий (қар.) ва Абу Мансур Мотуридий Самарқандий (қар.)ларнинг устози бўлган.

АБУ-Л-ФАЗЛ МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла номи Шайх Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Солиҳ ал-Каронсий ас-Самарқандий бўлиб, Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун» китобида ёзишича, 322/933—934 йили вафот этган. Унинг «Фуруқ фи фуруъ ал-ҳанафия» («Ҳанафия мазҳаби шохобчаларидаги фарқлар») номли асари бўлган («Кашф аз-зунун», IV, 418-бет). Ҳожи Халфанинг бу маълумотларини К. Броккедьман «Араб адабиёти» тарихи» (Қўшимча, I жилд, 295-бет) асарида яна такрорлайди.

АБУ ҲАФС СУҒДИЙ ҲАКИМ ИБН АҲВАС

IX асрда яшаган машҳур мусиқашунос ва шоир. Деҳхудонинг «Луғатнома» китобида келтирилган маълумотларга қараганда, у Самарқанднинг Сўғдидан етишиб чиққан. Араб аруз вазнида биринчи марта форсча шеър айтган. «Луғатнома»да унинг қуйидаги байти келтирилган:

Оҳуи кухи дар дашт чигуна давадо,
У надорад ёр, бе ёр чигуна равадо.

Мазмуни:

Тоғ оҳуси даштда нимага чоғиб юрибди?
Унинг ёри йўқ-ку, ёрсиз қандай юрибди?

Деҳхудо бошқа бир манбага суянган ҳолда араб вазнида биринчи шеър айтган Абу Ҳавс Сўғдий Ҳаким ибн Аҳвас эмас, балки Муҳаммад Васиф Сижизий деган

⁶ В. В. Бартольд, Соч., т. II, ч. I, М., 1963, стр. 230.

шоирдир, дейди. Муסיқий санъатида ҳам Абу Ҳафс Сўғдий ниҳоятда моҳир бўлган. Абу Наср Форобий ўз китобида у ҳақда маълумот бериб, у шоҳруд номли музика асбобини ихтиро қилганини ёзади. Абу Ҳафс Сўғдийдан кейин бу асбобдан ҳеч ким фойдалана олмаган.

СУЛАЙМОН ИБН ИСМА САМАРҚАНДИЙ

Ўрта осёлик астроном бўлиб, IX асрда яшаган. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Таҳдид ниҳоят ал-амокин ли тасҳиҳ масофот ал-масокин» («Одам яшайдиган жойлар орасидаги масофани аниқлаш учун жойлар чегарасини белгилаш») номли асарида Сулаймон ибн Исма Самарқандий Балхда дашт квадранти (астурлоби) ёрдамида астрономик кузатишлар олиб борганини ёзади. Унинг ҳақида бошқа маълумотлари учратмадик.

ИСҲОҚ ИБН ИБРОҲИМ ШОШИЙ САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг қисқача таржиман ҳоли Абдулқодир ибн Абу-л-Вафо ал-Қурашийнинг (775/1373 вафот этган) «Ал-Жавоҳир ал-музия фи табақот ал-ҳанафия» («Ҳанафиялар авлодлари ҳақида ёрқин жавоҳирлар») номли китобида берилган. Китобда олимнинг куняси Абу, Яъқуб, нисбаси ал-Хуросоний аш-Шоший деб ёзилган, ас-Самарқандий нисбаси эса берилмаган. Бу маълумотлари ўз ҳолича келтирамиз: «Исҳоқ ибн Иброҳим Абу Яъқуб ал-Хуросоний аш-Шоший, уни ибн Юнус [ўзининг] «Мисрга келиб қолган ғариблар ҳақида» номли [китобида] эслатади ва шундай дейди: «У Абу Ҳанафия мазҳаби қонунларини ўрганган. [Шу мазҳаб тарафдори бўлишига] қарамай, Миср қозихоналари ишига аралашиб, Миср вилоятларидан бирида қозилик қилган. Мен ундан ҳикоя ва ҳадисларни ёзиб олдим. У менга Муҳаммад ибн ал-Ҳасаннинг «Жомиъ ал-кабир» [«Катта тўплам»] китобини Зайд ибн Усома тилидан, [у эса] Абу Сулаймон ал-Жузжоний тилидан, [у эса] Муҳаммад ал-Ҳасаннинг [ўзидан эшитган] ривоят қилиб берган эди. У ишончли [киши] эди. Худо раҳмат қилгур 325 йили вафот этди» (Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. № 91/II, варақ 75^б). Муҳаммад Абдулҳай ал-Лақҳнавийнинг «Фавоид ал-баҳия» («Чиройли фойдалар») кито-

бида Исҳоқ ибн Иброҳимнинг куни ва исбаси — Абу Иброҳим аш-Шоший ас-Самарқандий ал-Хатибий деб берилган («Фавоид ал-баҳия», Қозон, 1321/1903, 53-бет, № 67).

Бу айтилганлардан маълум бўладики, Исҳоқ ибн Иброҳим Шашда (Тошкент яқинидаги қадимги шаҳар) ёки Самарқандда туғилган. Эҳтимол, бу икки шаҳарнинг бирида туғилиб, иккинчиседа таълим олган ёки яшагандир. Кейин Мисрга кетиб, ўша ерда яшаб ижод этган ва 325/937 йили Мисрда вафот этган.

Исҳоқ ас-Самарқандийнинг «Китоб ал-усул» («Асослар китоби») номли мусулмон қошунишуоселиги усулларига оид араб тилида ёзилган асари бизгача етиб келган. Асар мазмуни жиҳатидан уч баҳсага бўлинади. Ҳар қайси баҳс ўз навбатида бўлимлар (фасллар)га ажралади ва қошунишуоселикнинг битта қондасига багишланади. «Китоб ал-усул»нинг 773/1371 йили Садруддин ибн Абдулдин Хозидий деган хаттоғ томонида кўчирилган ноёб нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. 3287/1). Бу қўлёзма XV асрда Хўжа Муҳаммад Порсо (вафоти 822/1419)нинг вақфига тегишли экани ҳақида ҳамма саҳифаларга муҳр босилган.

АБУ-Л-ҚОСИМ ҲАКИМ САМАРҚАНДИЙ

Замонасининг ориф ва мўътабар кишиси сифатида танилган бу олимнинг тўла исми Абу-л-Қосим Исҳоқ ибн Исmoil (ёки ибн Муҳаммад) ибн Иброҳим ибн Зайд ал-Ҳаким ас-Самарқандий бўлиб, Самарқанд халқи орасида шайх ва буюк олим сифатида жуда шуҳрат қозонган машҳур балхлик олим Абу Бакр Варроқнинг (вафоти 290/903) энг яқин суҳбатдоши ва дўсти бўлган. Ҳаким Самарқандий дўсти ҳақида «Агар Муҳаммад найгамбардан кейин найгамбарлик раво бўлганда, бизнинг замонимизда бундай киши ўзининг илми, ҳикмати, халққа меҳр-шафқати, адолатчилиги ва инсофлиги туфайли буюк олим ва шайх Абу Бакр Варроқ бўлган бўларди», — деган экан.

Ҳаким Самарқандий Самарқандда туғилиб, бутун умрини шу ерда ўтказган ва 342 йили 10 муҳаррам ойида (28 май 953 й.) вафот этган. У илмга жуда қизиққан ва мадрасада мударрислик қилган. Унинг баён ва араб.

тилидан қилган таржималаридан кўпчилик талабалар ва аҳли Самарқанд баҳра олган. В. В. Бартольднинг ёзишича, Абу Мансур Мотуридий (вафоти 333/944—45 ёки 335/946—47) ва Абу-л-Қосим Ҳаким Самарқандийлар Самарқанддаги 17 мадрасаи ўз қўлига олган исломга қарши кишилар деб саналган мутаазалий ва карромийларга қарши курашганлар⁹. Бундан маълум бўлишича, Ҳаким Самарқандий исломнинг соф ва поклиги учун курашувчи мусулмон руҳонийларининг намояндalarидан биридир.

Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун» китобида Ҳаким Самарқандийнинг «ас-Савод ал-аъзам фи-л-калом» («Калом илмийда буюк асар») номли китоби Истамбул кутубхонасида маъжудлигини ёзган. Ҳожи Халфа бу асарнинг 62 масалага бўлинганини ёзган («Кашф аз-зунун», III, 629-бет). Лекни К. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» китоби (1-ж. 174-б.) да бу асарнинг номи «ас-Суол ал-аъзам» («Буюк савол») деб кўрсатилган.

А. Т. Тоҳиржонов томонидан Ленинград университети кутубхонасида сақланган кўзбўзмалар учун ёзилган китобда: Муҳаммад Порсо (746/1345—822/1420) Ҳаким Самарқандийнинг сунний мазҳаби ақидаларчи ҳақидаги китобидан олиб «Эътиқодод» («Эътиқодлар») номли асарни ёзган ва Ҳаким Самарқандий китобини Абу-л-Қосим Исҳоқ ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд ал-Ҳаким ас-Самарқандий (вафоти 342/953) форс тилига таржима қилган деб ёзилган¹⁰. Бунингча, бу ерда битта олим икки киши қилиб кўрсатилган.

МУҲАММАД МОТУРИДИЙ САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандий бўлиб, Самарқанднинг Мотурид деган жойида туғилган ва Самарқандда 333/944—945 ёки 335/946—947 йили вафот этган. В. В. Бартольднинг кўрсатишича, ал-Мотуридий Самарқандда яшаган олим Муҳаммад ибн Фазлнинг шогирди бўлган.

⁹ В. В. Бартольд, Сочинение, т. II, ч. I, М., 1963, стр. 226.

¹⁰ А. Т. Тагирджиев, Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ, Изд-во ЛГУ., 1962, стр. 305.

Ал-Мотуридий Абу-л-Ҳасан Али ал-Ашъарий (вафоти 260/873) каби Ҳанафия мазҳаби¹¹ учун бўлган ҳаракатларда иштирок этади. Унинг таълимоти Ҳиндистон, Мовароуннаҳр ва Туркияда кенг тарқалган. Ал-Ашъарий таълимоти билан ал-Мотуридий таълимоти ўртасида худди шофий ва ҳанафия мазҳабидаги каби кескин фарқлар бўлмаган. Буларнинг ҳар иккиси ҳам ҳанафия мазҳаби учун курашган кишилардир.

Ал-Мотуридий араб тилида фикҳ илмига оид бир қанча асарлар ёзган. Бунга мисол қилиб «Китоб ал-усул» («Асослар китоби»), «Китоб тавилот ал-Қуръон» («Қуръон тафсири ҳақида китоб»), «Китоб ат-тавҳид» («Худонинг ягоналиги ҳақида китоб»), «Китоб ал-мақолот» («Мақолалар китоби»), «Ақида» кабиларни кўрсатиш мумкин.

АБУ-Л-ФАТҲ САИД ИБН ХАФИФ САМАРҚАНДИЙ

К. Броккельманнинг ёзишича, бу олим 300/912 йили туғилиб, 390/1000 йили вафот этган ва замонасининг кўзга кўринган астрономи бўлган. Абу-л-Фатҳ Саид ибн Хафиф Самарқандийнинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар йўқ, асарлари ҳам ҳозирча топилган эмас.

Д. Г. Вороновский «Муҳаммад ал-Хоразмийдан Улугбеккача бўлган Ўрта Осиё астрономлари» номли мақоласида ёзишича, худди шу номли астроном олим XIV асрда ҳам ўтган.

АБУ ЛАЙС САМАРҚАНДИЙ

Машҳур қонуншунос ва илоҳийёт олимининг тўла исми Абу Лайс Наер ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандий бўлиб, Самарқандда шайхулиломлик қилган, замонасининг фозил ва пуфузли кишиси

¹¹ *Мазҳаб* — арабча сўз бўлиб, йўл-йўриқ ва таълимот деган маъноларни билдиради. Ислам динида тўртта асосий мазҳаб бор: 1. Абу Ҳанифа (вафоти 767) номи билан машҳур бўлган ҳанафия мазҳаби. 2. Имом Шофий (вафоти 820) номи билан аталган шофий мазҳаби. 3. Молик ибн Анас (вафоти 795) асос солган моликий мазҳаби. 4. Аҳмад ибн Ҳанбал (вафоти 855) номи билан юритилган ҳанбалий мазҳаби. Бу мазҳабларнинг асоси бир бўлса ҳам, айрим диний масалаларни талқин этишда бир-биридан фарқ қиладилар.

бўлган. Олимнинг ёзиб қолдирган асарларида панд-насиҳат ва ҳикматомуз сўзлар кўп бўлиб, халқ орасида машҳурдир. Олим 375/985 ёки 383/993 ёки 993/1003 йили вафот этган. Абу Лайс асарларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. «Тафсир ал-Қуръон» («Қуръон тафсири»). Бу тўрт жилдан иборат бўлиб, энг яхши тафсирлардан ҳисобланган.

2. «Хизонат ал-фиқҳ» («Фиқҳ хазинаси»). Бу асарда ҳанафий мазҳабни ақидалари асосида мусулмон қонуншунослиги (фиқҳ)нинг қисқача таърифи берилган. Асар 40 «китобга» (бобга) бўлинади. Айрим китоблари ўз навбатида бир неча кичик бобга ажратилган. Асар «Китоб масоил ат-таҳорат» («Таҳоратга [онд] масалалар китоби») билан бошланиб, «Китоб ал-васоё» («Васиятлар китоби») билан тугайди. «Хизонат ал-фиқҳ»нинг 1467 ва 1814 йиллари кўчирилган икки қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 5767/1, 3211/VIII).

3. «Ан-Навозил» («Воқеалар»). Бу фатволар ҳақидаги китобдир.

4. «Китоб мухталиф ар-ривоя» («Турли ривоятлар ҳақида китоб»).

5. «Ал-Муқаддима фи-с-салот» («Намознинг муқаддимаси»).

6. «Китоб баён ақонд ал-усул» («Асослар қоидалари баёни китоби»).

7. «Бўстон ал-орифин» («Орифлар бўстони»). Бу ахлоқий ва дидактик масалаларга оид асар бўлиб, унда жуда кўп таълим-тарбияга оид тарихий воқеалар, ҳикоялар ва ҳадислар келтирилган. Асар 159 бобдан иборат бўлиб, унинг «Илм ўрганиш», «Салом бериш», «Ақл ҳақида айтилган нарсалар», «Одоб», «Овқат ейиш қоидалари», «Ичкилик», «Таботат», «Қасб», «Илм ва адаб фазилатлари» каби боблари, айниқса, диққатга сазовордир.

«Бўстон ал-орифин» жуда кенг тарқалган машҳур асар бўлиб, унинг босма ва қўлёзма нусхалари турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда. 1815 йили ёзиб тугатилган қўлёзма (инв. № 2436) ва 1814 йили ёзилган иккинчи бир қўлёзма (инв. № 10635/1) нусхалари Ўзбекистон ССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

8. «Танбеҳ ал-гофилин» («Ғофиаларга танбеҳ»). Бу асар 94 бобдан иборат бўлиб, «Ота-онанинг бола олдигадаги ҳуқуқлари», «Боланинг ота-она олдигадаги ҳуқуқлари», «Шароб ичишдан қайтариш», «Ёлгон сўзлашдан қайтариш», «Ғийбатдан қайтариш», «Ҳасад», «Етимларга хайру эҳсон», «Раҳм-шафқатли бўлиш», «Қасбнинг фазилатлари», «Овқат ейиш қоидалари ва яхши хуққли бўлиш», «Шарм-ҳаёли бўлиш» каби боблари ахлоқий-тарбиявий аҳамиятга эгадир. «Танбеҳ ал-гофилин»нинг Бухоро амири Ҳайдар (1800—1826) тошириғи билан 1810 йили Бухорода кўчирилган (инв. № 2427/1) ва 1873 йили кўчирилган қўлёзмаси (инв. № 8708/1) ҳамда бир қанча тош босма нусхалари УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Бу асарнинг бир неча қўлёзма нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № А 860, А 342, А 342, А 761, В 254, В 4434, С 1463).

9. «Китоб асрор ал-ваҳий» («Ваҳий сирлари китоби»).

10. «Китоб қуррат ал-уюн ва муфарриҳ ал-қалб ал-маҳзуи» («Кўзлар қорачиғи ва гамгин дилларни хурсанд қилиш китоби»).

11. «Минҳож ал-ибод» («Худонинг қуллари учун йўлланма»). Бу асарнинг иккита қўлёзмаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № В 2010, С 1184).

Абу Лайс ас-Самарқандий бошқа олимларнинг асарларига ҳам шарҳлар ёзган. Жумладан, ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собитнинг (61/680 ёки 80/699 туғилиб, 150/767 вафот этган) «Китоб ал-фиқҳ ал-акбар» («Катта фиқҳ ҳақида китоб») асарига шарҳ ёзганини К. Броккельман ўзининг «Араб адабиёти тарихи» китобида эслатиб ўтган (1-жилд, 170-бет).

Абу Лайс диний арбоб сифатида машҳур бўлиши билан бирга, ўз замонасида илм-фан ривожига ҳам катта ҳисса қўшган, бир қанча шогирдлар тайёрлаган ва машҳур олим сифатида тарихда ном қолдирган. Самарқандда Абу Лайс туғилган маҳалла ҳозир ҳам «Фақих Абу Лайс маҳалласи» деб юритилиб келмоқда¹².

¹² Бу олим ҳақида қаранг: С о м и й, Қомус ал-аълом. 1 жилд, Истамбул, 1889. 756-бет; Д е ҳ х у д о, Лугатнома, «Алиф» ҳарфи, Техрон, 1946, 790—791-бетлар; «Ислом энциклопедияси», III, 137-

АБУ НАЗР САМАРҚАНДИЙ

Машҳур олим Абу Назр Муҳаммад ибн Масъуд ал-Аъёшӣ ас-Суламӣй Х асрда яшаган. К. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» китобида ёзилишича, 300/913 йиллари ҳаёт бўлиб, Хуросонда бош имомлик қилган ва ўз замонида фиқх илмида ягона киши бўлган. Деҳхудонинг «Луғатнома» китобида келтирилган маълумотларига кўра, Абу Назр шоир ва олимларни ўзига дўст тутган. Унинг меҳмонхонаси доимо олимлар билан тавжум бўлган. Уч юз минг динор жамғармасини илм ва адабиёт аҳллари учун сарф қилган. Китоблари эса тева-рак-атрофга тарқалиб, жуда катта шухрат қозонган. Олим араб тилида 208 та асар ёзган. Булардан «Китоб сират абӣй» («Отамнинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб сират Умар» («Умарнинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб сират Усмон» («Усмоннинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб сират Муовия» («Муовиянинг таржимаи ҳоли китоби»), «Китоб меъёр ал-ахёр» («Хайрли ишлар меъёри китоби»), «Китоб ал-муваззаҳ» («Изоҳланган нарсалар ҳақида китоб») кабиларни кўрсатиш мумкин. Айниқса, унинг «Тафсир ас-Суламӣй» номли китоби жуда машҳур бўлган. К. Броккельманнинг ёзишича, бу асарнинг Иброҳим ибн Аҳмад ал-Қуммӣй томонида қайтадан ишланган нусхаси бизгача етиб келган¹³.

АБУ-Л-АББОС МУСТАҒФИРИЙ САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Абу-л-Аббос Жаъфар ибн Абу Али Муҳаммад ибн Абу Бакр Мустағфирий Насафӣй Самарқандӣдир. У кўзга кўринган тарихчи, адиб, муҳаддис ва фиқих бўлган. Деҳхудонинг «Луғатнома» асарида ёзилишича, Абу-л-Аббос бир неча вақт Марв ва Сарахсда истиқомат қилган. Шу ерда бошланғич маълумотни олгандан кейин Бухорога бориб яшаган ва у ернинг

бет; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I, Ваймар, 1898, 195—196-бетлар; Қўшимчаси, I, Лайден, 1937, 347-бет; «Собрание восточных рукописей АН УзССР», III, № 2011, 2108; IV, № 3037—3038, 3054—3066. Бундан кейин СВР деб кўрсатамиз.

¹³ Қараңг: Деҳхудо, Луғатнома, «А» ҳарфи, 912-бет; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, Қўшимчаси, I жилд, 334-бет.

бир неча олимларидан таълим олган. Олим Насаф (Қарши) шаҳрида яшаб, шу ерда 432/1040 йили вафот этган. Самарқандий нисбаси унинг Самарқандда яшагани ёки у ерда туғилганидан далолат беради.

Абу-л-Аббос тарих, адабиёт ва бошқа фанлар соҳасида «Китоб тарихи Самарқанд», «Китоб тарихи Насаф ва Кеш [Шаҳрисабз]», «Китоб аш-шеър ва-ш-шуаро» («Шеър ва шоирлар ҳақида китоб»), «Китоб ал-вафо», «Китоб далоил ан-нубувва» («Пайғамбарлик далиллари китоби»), «Китоб ал-даъвот» («Тарғиботлар китоби»), «Китоб хутаб ан-набий» («Пайғамбар хутбалари китоби»), «Китоб тибби ан-набий» («Пайғамбар хоҳишлари китоби») каби асарларни ёзган. Булардан «Китоб тибби ан-набий» Техронда нашр этилган, кўпчилиги ҳали топилгани йўқ.

АСИРУДДИН ФАЗЛ ИБН УМАР АБҲАРИЙ САМАРҚАНДИЙ

Ҳикмат, мантиқ ва фалсафа илмларида шуҳрат қозонган олим бўлиб. 475/1082—1083 йили вафот этган. Сомийнинг «Қомус ал-аълум» китобида ёзилишича, Асируддин Абҳарий «ал-Ҳидоя» («Қўлланма»), «ал-Кашф» («Кашфиёт»), «аз-Зубда» («Сараланган»), «Исоғучи» каби асарларнинг муаллифидир. Айниқса, унинг ҳикмат илмига оид «Исоғучи» асари ўз даврида шуҳрат қозонган.

БАҲОУДДИН САМАРҚАНДИЙ

535/1140 йили вафот этган. К. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» номли асарида ёзилишича, Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Таҳовийнинг (229/843—321/933) «Ал-Мухтасар фи-л-фиқҳ» («Фиқҳ илми ҳақида қисқа асар») номли асарига Баҳоуддин Самарқандий шарҳ ёзган ва бир нусхаси Истамбулнинг Жомий кутубхонасида сақланмоқда.

НАЖМУДДИН АБУ ҲАФС САМАРҚАНДИЙ

Тарихнавис, географ, тилшунос, шоир ва фиқҳ олимнинг тўла исми Нажмуддин Абу Ҳафс ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Луқмон ан-Насафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир.

Нажмуддиннинг назм ва насрда ёзилган бир қанча асарлари бизгача етиб келган. Булардан «Манзумат ан-Насафийя фи-л-хилофийёт» («Келишмовчиликлар ҳақида ан-Насафийнинг шеърӣ асари») ражаз вазнида, араб тилида ёзилган. Бу шеърӣ асар 10 бобдан иборат бўлиб, муаллиф унда катта имомларнинг мусулмон қонуншунослигига бўлган қарашларидаги келишмовчиликларни баён қилган. ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида бу асарнинг XIV—XV асрларда кўчирилган икки нусхаси сақланмоқда (инв. №№ 3991, 2585/1).

Ҳанафийя мазҳабидан бўлган мусулмон қонуншуноси Нажмуддиннинг бизгача етиб келган иккинчи асари «Ақоид ан-Насафий» («Ислом ақидаларига ан-Насафий шарҳи») бўлиб, бу асар ислом қонуншунослари орасида кенг тарқалгандир. Шунинг учун ҳам Темур даврининг машҳур олими Саъдуддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазоний (792/1390 Самарқандда вафот этган) уни 768 йили шаъбон (1367 йили апрель) ойда Хоразмда «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафийя» номи билан шарҳлайди. Бу шарҳ ўз даврида юқори баҳоланган, мадраса муҳитига кенг тарқалган ва ўзидан кейин бу шарҳга бир неча шарҳлар ёзилишига ҳамда ҳошиялар боғланишига сабабчи бўлган. Нажмуддиннинг мазкур асари ҳамда унга ёзилган шарҳ ва ҳошияларнинг кўпгина нусхалари ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (ЎзССР ФА Шарқшунослик институти инв. №№ 4111/1, 3434/1, 2401/1, 2430/II, 2430/IV ва ҳоказо).

«Ақоид ан-Насафий» аштархонийлардан бўлган Субҳонқулихон (1091/1680—1114/1702) даврига келиб номаълум таржимон томонидан форс-тожик тилига таржима қилинган (инв. № 3044/II).

Нажмуддиннинг бизга етиб келган асари «ал-Явоқит фи-л-мавоқит» («Қулай вақтлар ҳақида ёқутлар»)да дуонинг қачон ва қандай қилиб ўқилиши, намоз ўқиш учун йилнинг қулай даври, ойи ва соати ҳақида сўз боради (ЎзССР ФА Шарқшунослик институти инв. №№ 3104, 3176). Булардан ташқари Нажмуддин «Қуръонга шарҳ» (ЎзССР ФА Шарқшунослик институти инв. №№ 3150, 5265) ва Қуръонни тўғри ўқиш қоидалари ҳақида «Заллат ал-қорӣй» («Қорӣлар томонидан йўл қўйиладиган хатолар ҳақида») номли асарларнинг муаллифидир. Кейинги асар номаълум таржимон томонидан «Тухфайи хоқония» («Ҳоқон тухфаси») номи

билан форс тилига таржима қилинган. Бу таржиманинг бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 7743/II). Нажмуддиннинг «Рисолайи Нажмийя» («Нажмуддиннинг рисоласи») номли тасаввуфга оид рисоласи ҳам бизгача етиб келган (инв. № 84/IV, 90/V).

Ўз даврининг машҳур олими ва тарихнависи Нажмуддин томонидан ёзилган асарларининг энг муҳими «Китоб ал-қанд фи тарих Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоби») ёки «Китоб ал-қанд фи маърифат уламоийи Самарқанд» («Самарқанд олимларини таниш ҳақида қанд китоби») эди. Бу асар араб тилида ёзилган бўлиб, Абу Саъид Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Идрисийнинг (405/1015 вафот этган) Самарқанд тарихи ҳақида ёзилган «Китоб ал-комил ал-маърифат ар-рижол» («Машҳур кишиларни таниш ҳақида мукаммал китоб») асарининг давоми эди. Бирок Самарқанднинг ўтмиш тарихи ёритилган Нажмуддин Самарқандий ва Идрисийларнинг мазкур китоблари бизгача етиб келмаган.

Шуниси қувонарлики, Нажмуддиннинг шогирди Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Ҳайдар ис-Самарқандий ўз устозининг мазкур асари «Китоб ал-қанд фи тарих Самарқанд»нинг форс-тожик тилидаги қисқартмасини ёзади ва унга «Қандияйи хўрд» («Кичик қандия») деб ном беради. Бизгача етиб келган ва ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. №№ 5404/III, 5405, 1773/I, 6436/V) сақланаётган бу қисқартмалар Самарқанд тарихини ўрганишда муҳим илмий аҳамиятга эга. Нажмуддиннинг мазкур асари номаълум олим томонидан иккинчи марта форс-тожик тилига қисқартиб таржима қилинган ва унга «Қанд дар таърифи Самарқанд» («Самарқанд ҳақида қанд [китоби]») деб ном берилган¹⁴.

¹⁴ В. Бартольд, Сочинения, I, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, М., 1963, стр. 61, 136; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I жилд, 427--428-бетлар; Қўшимча, I жилд, 758--762-бетлар; В. Л. Вяткин, Кандия малая, Справочная книжка Самаркандской обл., вып. VIII, Самарканд, 1906, стр. 235--290; СВР, VIII, № 5655.

ҲОКИМ САМАРҚАНДИЙ

Бу қонушунос ва фикҳ олимнинг тўлиқ исми ал-Ҳоким Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий бўлиб, унинг таржимаи ҳоли ҳақида деярли маълумотга эга эмасмиз. Ҳоким Самарқандийнинг вафот этган йили ники хил кўрсатилган: Деҳхудо ўзининг «Луғатнома» асариде олим 321/933 йили вафот этган десе, Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун»да 550/1156—1157 йиллар деб кўрсатади. «Самарқанд — олимлар ва шоирлар шаҳри» рисоласининг муаллифлари эса биринчи фикрга қўшиладилар.

Шундай қилиб жуда кам ўрганилган самарқандлик олим Ҳокимнинг фикҳ илмига онд «Илм аш-шурут ва-с-сижжитот» («Хатга олинн ва шартлар илми») номли асар ёзганлиги маълум, холос.

АБУ-Л-ФАТҲ АЛОУДДИН МУҲАММАД ИБН АБДУЛҲАМИД УСМАНДИЙ САМАРҚАНДИЙ

Фикҳ олимларидан бўлиб, 552/1157 йили вафот этган. Унинг араб тилида ёзилган «Шарҳ ал-Жомий ал-кабир» («Жомий ал-кабир»нинг шарҳи) номли китоби бизгача етиб келган. Бу асар машҳур имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг (189/804 вафот этган) «Жомий ал-кабир» («Қатта тўплам») номли китобига ёзилган шарҳдир. Турк олими Ҳожи Халфанинг ёзишича, бу шарҳ бир неча жилддан иборат. Аммо бизгача фақат биринчи жилди етиб келган, холос. Бу биринчи жилд «Китоб ас-салот» («Намоз ҳақида китоб»), «Китоб ал-имон» («Имон ҳақида китоб»), «Китоб ан-никоҳ» («Никоҳ ҳақида китоб»), «Китоб аш-шаҳодат» («Шаҳодат китоби»), «Китоб ат-талоқ» («Талоқ китоби»), «Китоб ал-масоил» («Диний масалалар китоби»), «Китоб аз-замон» («Йўқолган нарсани қайтариб бериш китоби»), «Китоб ал-қазо» («Ҳукм китоби») каби саккиз бобга бўлинади. Ҳар қайси боб ўз навбатида бир неча майда қисмларга ажралади.

Абу-л-Фатҳ Самарқандий мазкур шарҳининг Аҳмад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар Самарқандий де-

ган котиб томонидан 762/1361 йили кўчирилган нодир-қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 5558) сақланмоқда.

НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ

Шоир ва олим бўлиб, таржимаи ҳоли ҳақида баъзи бир маълумотларни фақат унинг асари «Чаҳор мақола» дан топиш мумкин. Унинг асл оти Аҳмад ибн Умар ибн Алидир. Низомий эса адабий тахаллуси, лекин ўзига замондош бўлган Низомий тахаллуси иккита шоирдан фарқ қилиш учун унга Арузий (аруз мутахассиси) тахаллусини ҳам қўшиб айтилади.

Низомий Арузий Самарқандда туғилган. Қандайдир сабаб билан Марказий Афғонистоннинг Ғур ва Бомиён вилоятларига бориб, у ерда Шансабийлар сулоласидан бўлган подшоҳлар хизматига кириб, умрининг охиригача ўша ерда истиқомат қилган. Унинг туғилган ва вафот этган йили маълум эмас. Лекин «Чаҳор мақола» китобини 1156 йилнинг охири ва 1157 йилнинг бошларида ёзганлиги аниқланган.

Низомий Арузий «Чаҳор мақола»ни ёзаётган пайтларида 45 йил Ғур ва Бомиён подшоҳларига хизмат қилганини китобда эслатиб ўтган. Демак, 1112 йилдан бошлаб Ғур, кейинчалик Бомиён подшоҳлари саройида лабир ва шоир сифатида хизмат қилган. Ғурга келган пайтларида 20—25 ёшларда бўлса, у XI асрнинг 90 йилларида туғилган бўлиб чиқади. Лекин «Чаҳор мақола»да олим 1116—1117 йиллари Ҳиротда тирикчиликнинг қийинлигидан оғир ҳаёт кечирганини ёзади. Кейинчалик тўрт йил Нишопурда яшаган бўлса керак. Шундай қилиб, Шансабийларга қилган 45 йил хизматининг беш йили дарбадарликда ўтган.

Шансабийлар сулоласи Шимолий Афғонистон тоғли вилоятининг ғарбий ва марказий қисми бўлган Ғур ва Бомиёнда ҳукм сурган. Шансаб қабиласининг катта бир қисми Ғурда, кичик қисми эса Бомиёнда подшоҳлик қилган. Ғур подшоҳларининг пойтахти аввал Варшад, кейин ҳозирги Афғонистоннинг ғарбидаги Фирузкуҳ шаҳри бўлган. Улар ўзларини «Малик ал-жабал» («Тоғ подшоси») номи билан юритиб, 1150 йилдан бошлаб «султон» лақаби билан атала бошлаганлар.

Бомиён сув сатҳидан 2500 метр баландликдаги кичик водий бўлиб, пойтахти Фулғула номли қалъа-шаҳар бўлган. Бу шаҳар 1222 йили мўғуллар томонидан тамоман вайрон этилиб, ҳозир унинг фақат харобаларигина қолган, холос. Фулғула билан Фирузкўҳ ораси 500 чақиримдан ортиқ бўлиб, юриш қийин бўлган тоғли йўлдан иборат. Худди ана шу шаҳарла Низомий Арузий ўзининг ягона асари «Чаҳор мақола»ни ёзиб тугатган.

«Чаҳор мақола»нинг эронлик олим М. Казвиний томонидан аниқланган асл номи «Мажмаъ ан-наводир» («Нодир нарсалар мажмуаси») бўлиб, кейинчалик «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») номи билан аталган.

Китоб Абу-л-Ҳасан Али ибн Фахруддин Масъуд деган подшоҳга бағишланган. Лекин на Фур ва на Бомиён подшоҳларидан ёки Низомий Арузийга замондош бўлган бошқа подшоҳлардан бирортаси бундай ном билан аталмаган¹⁵.

«Чаҳор мақола» кириш сўзи билан бошланиб, тўрт боб (мақола)га бўлинади ва хотима билан тугайди. Низомий Арузий кириш сўзида подшоҳлик нима, подшоҳ ким бўлиши керак, қандай қилиб олди мартаба эгаси бўлиш мумкинлигини ёзади¹⁶. Хотимада эса «Бу рисола ни ёзишдан ва ана шу бобларни баён этишдан мақсад [ўз] маълумотимни кўрсатиш эмас ва ўз хизматларимни эслатиб ўтиш ҳам эмас, балки энг даставвал [менинг] хожам улуғ ҳукмдор Ҳусом ад-давла ва-д-дин, ислом ва мусулмонлар ёрдамчиси, дунё қўшинларининг таянчи, подшоҳ ва султонлар фаҳри, даҳрий ва худога шерик келтирувчиларни даф этувчи, бидъатчи ва бузғунчиларни мағлуб этувчи, давримиз ҳомийси, инсоният учун ҳозир турувчи, халифаликнинг куч-қудрати, халқнинг ҳусни, жамиятнинг улуги, араб ва форсларни йўлга солувчи, дунёда энг олижаноб, фозиллар қуёши, амирлар шоҳи, мўъминлар амирининг сафдоши, худо унинг шон-шухрати ва бахт [йўлида] гуллаб-яшнашини давом эттирсин ва кўпайтирсин, Абу-л-Ҳасан Али ибн Масъуд ибн ал-Ҳусайнга йўл-йўриқ ва камолотдан иборатдир»¹⁷

¹⁵ Низомий Арузий ҳаётига оид маълумотлар А. Н. Болдиревнинг «Чаҳор мақола»нинг русча таржимасига ёзилган сўз бошичи асосида ёзилди (Низами Арузи Самарканди, Собрание редкостей или четыре беседы, М., 1963).

¹⁶ Кўрсатилган китоб, 26-бет.

¹⁷ Кўрсатилган китоб, 127-бет.

дейди. Демак, «Чаҳор мақола» энди тахтга ўтирган ёш подшоҳлар учун панд-насиҳат ва иўл-иўриқлардан иборат бўлган китобдир.

Киришнинг кейинги тўрт қисмида табнат, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, одам ва унинг яратилиши ҳақида сўз боради. Исофиятга бағишланган қисм шоҳликни абадийлаштириш билан якунланади: «Демак, подшоҳ — имомнинг ноёби, имом — пайғамбарнинг ноёби, пайғамбар эса буюк ва олий тангрининг ноёбидир»¹⁸. Шундан кейин китобнинг асосий тўрт боби (тўрт мақола) бошланади:

Биринчи мақола. Дабириликнинг¹⁹ моҳияти, суюқ дабирларнинг фазилатлари ва бу билан боғлиқ бўлган нарсалар ҳақида.

Иккинчи мақола. Шеъринг оид фаннинг табнати ва шоирнинг фазилатлари ҳақида.

Учинчи мақола. Юлдузлар ҳақидаги фан (астрономия) ва бу фанда мунажжимнинг билимлари ҳақида.

Тўртинчи мақола. Табобат фани ҳақида ва табибларга маслаҳат.

Ҳар бир боб аввал ўша фан ҳақида қисқача назарий кириш сўз билан бошланиб, шу фаннинг моҳияти ва вазифалари ҳақида тушунчалар берилади. Кейин ўша фан соҳасида донт таратган машҳур кишилар ҳақида ҳикоялар — тарихий латифалар, улар ҳаётида содир бўлган ажойиб воқеалар баён қилинади.

«Чаҳор мақола»нинг ҳар бир ҳикояси орқали зиёлилар ва доно кишиларсиз давлатни бошқариш мумкин эмаслиги, уларсиз шоҳлик ҳаёти қуруқ бир нарса бўлиб, тахтни бошқариш мумкин эмаслигини шаҳзодага тушунтириш ва уни бу фикрга ишонтиришга ҳаракат қилинади. Шунинг учун ҳам подшоҳ ўз қўли остидаги илм-фан аҳлларини қадрлаши, уларни оч-яланғоч қолдирмаслиги, бекордан-бекорга хафа қилмаслиги, ҳақоратламаслиги ва айбонсиз зиндонга солмаслиги лозим.

Низомий Арузий илм-фан аҳллари ва шоирларнинг шоҳ олдидаги вазифалари ҳақида тўхтаб, уларнинг бутун фаолияти фақат бир кишига — подшоҳга хизмат қилишга қаратилиши, хоҳ юзаки, хоҳ амалий бўлсин

¹⁸ Кўрсатилган китоб, 36-бет.

¹⁹ *Дабир*—мунший, китоб, шоҳ саройидаги ёзув ишларини бошқарувчи.

шоҳ билан бир тан, бир жон бўлини, унинг иши ҳақ эканини қўллаб-қувватлаши керак, деган фикрни ўртага тақдирлади. Қитобнинг шеърини ҳақидаги бобида поэтик қобилиятини ўстириш ҳақида гапириб, шондан юксак бадийи моҳирликни талаб қилади ва уни қўлга киритиш йўллорини кўрсатиб беради ва «антиреалистик концепцияни» олдинга суради. «Энг чиройли шеър — бу энг ёлгон шеърдир» деган араб мақолани ўз фикрига хулоса қилиб олади. Лекин Низомий Арузий дунёқарашида ана шундай очиқдан-очиқ реакцион тоғлар билан бир қаторда ўз замонасига нисбатан илғор фикрлар ҳам учрайди. У Умар Хайём билан бир неча марта учрашиб, унинг ялғиз фаолиятига юксак баҳо беради, уни ўз устози ва насиҳатгўйи деб ҳисоблайди ва Ибн Синони буюк табиб сифатида тилга олади. Газнавийларнинг зулми туфайли 18 йил ҳибсда ётган шоир Масъуд ибн Саъд ибн Салмон ҳақида ачиниб ҳикоя қилади.

«Чаҳор мақола»нинг тўрт бобида 42 та ҳикоя берилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги муҳим тарихий-адабий қимматга эгадир. Айниқса, Рудакий, Фирдавсий, Умар Хайёмлар ҳақидаги ривоятлар бизгача етиб келган энг қадимги маълумотлар бўлиб ҳисобланади. Лекин Низомий Арузий келтирган ривоятларда баъзи бир чалкашликлар ва жиддий нуқсонлар ҳам учрайди.

«Чаҳор мақола» муаллифи дунёқарашидаги қарама-қаршиликтардан қатъий назар, бу асар ўз даври маданияти ва тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

Бизга «Чаҳор мақола»нинг 12 та қўлёзмаси етиб келган. Булардан иккитаси XIV асрга оид бўлиб, қолганлари кейинги асрларда кўчирилган нусхалардир. Асар 1887—1888 йили Эронда тошбосмада нашр этилди. Машҳур немис шарқшунос олими Эдуард Браун 1899 йили унинг инглизча таржимасини ҳам нашр этган. 1909 йили эрон олими Мирзо Муҳаммад Казвиний «Чаҳор мақола»нинг танқидий матнини Лейденда нашр эттирди. Бу нашрга илмий-тадқиқий сўз боши ва изоҳлар ҳам илова қилинган. Сўз бошида Низомий Арузийнинг таржимаи ҳоли илмий асосда ёритиб берилган. М. Казвиний асарнинг ҳақиқий номи «Мажмаъ ан-навонир» («Нодир нарсалар мажмуаси») эканини ҳам илмий асосда исботлаб берган. «Чаҳор мақола» мазкур нашр асосида кейинчалик Эронда бир неча марта қайта нашр

этилди. М. Қазвиний вафотидан кейин Низомий Арузий асари устида Эрон олими Муҳаммад Мўъмин илмий иш олиб бориб, уни тўрт марта нашр эттирди.

«Чаҳор мақола» биринчи маротаба рус тилига С. И. Баевский ва З. Н. Ворожейкиналар томонидан таржима қилиниб, профессор А. Н. Болдирев таҳрири естида 1963 йили Москвада нашр этилди. Бу нашрга А. Н. Болдирев сўз боши ёзган. З. Н. Ворожейкина тузган изоҳлар ҳам илова қилинган.

III. Сомий «Қомус ал-аълам»да Низомий Арузий ҳақида қисқача маълумотлар бериб, унинг «Висо ва Ромин» номли шеърий поэмаси ҳам бўлганини ёзади. Лекин бундай фикр бошқа ҳеч бир манбада кўрсатилмаган. «Қомус ал-аълам»да Низомий Арузийнинг қуйидаги шеъри берилган:

Дили дорам, ки дар фармони ман нест,
Ту пиндори, ки он дил з-они ман нест.
Маро модар дуо карда аст, гўйи:
Ки аз ту дур бодо ҳар чи жўйи.
(Шундай бир юрак [орзулар] им борки, менга
итоат этмайди,
Сен ўйлайсанки, бу юрак [орзулари] сеники эмас
[деб].
«Нимаики истасанг, сендин йироқлашсин» [деб].
Гўё онам менн дуо қилгандек)²⁰.

НОСИРУДДИН МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Носируддин Абу-л-Қосим Муҳаммад ибн Юсуф ас-Самарқандий ал-Ҳусайний ал-Мадиний бўлиб, замонасининг машҳур қонуншунос олимидир. Унинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳали маълумотларга эга эмасмиз (556/1161 йили вафот этган) Ҳожи Халфанинг «Кашф аз-зунун»ида (IV, 291-бет, № 13254) ва К. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» китобида (Қўшимчаси, I-жилд, 655-бет) Носируддин Муҳаммад Самарқандий 656/1258 йили вафот этган деб кўрсатил-

²⁰ Низомий Арузий ҳақида қаранг: III. Сомий, Қомус ал-аълам, VI жилд, Истамбул, 1898, 4589-бет; «Чаҳор мақола», таълифи Низомий Арузий Самарқандий, бакушиши доктор Муҳаммад Мўъмин, чопи севвум, Техрон, 1957 (форс тилида); Н и з а м и А р у з и С а м а р қ а н д и, Собрание редкостей или четыре беседы, Издательство Восточной литературы, М., 1963.

ган. Бу фикр тўғри эмас, чунки «Мултақати Носирий» китобининг ёзилиш йили бунга мутлақо тўғри келмайди. Ал-Мадиний нисбаси унинг Мадинада ҳам яшаганлигидан далолат беради. Олим кўпроқ шу нисба билан юритилган.

Ал-Мадиний ёзган асарларидан бизга маълум бўлгани «ал-Жамийъ ал-кабир» («Қатта тўплам») фикҳ масалаларига оид фатволар тўпламидир. Бу асар 548/1153 йили ёзиб тугатилган. Ал-Мадиний бир йилдан кейин 549 йил шаъбоннинг охири (1153 йил октябрь)да «ал-Жамийъ ал-кабир»дан муҳим масалаларни танлаб олиб, «Мултақати Носирий» («Носирнинг танлаб олганлари») номли китоб ёзади. Бу асар «Китоб ал-мултақат фи-л-фатови ал-ҳанафия» («Ҳанафия мазҳабига оид танлаб олинган фатволар китоби») номи билан аталса ҳам, қисқартилган ҳолда «Мултақати Носирий» деб юритилган. Бу китоб ҳижрий 603 йили шаъбон ойида (1207 йил октябрь) Усрушана (ҳозирги Уратепа) шаҳрида Жалолуддин Муҳаммад ал-Ҳусайн ибн Аҳмад ал-Усрушаний деган киши томонидан қайтадан таҳрир қилинган. 13 йилдан кейин 616 йилнинг сафар ойида (1219 йил апрель) ал-Усрушаний бу асарни Самарқанд мадрасаларидан бирида талабаларга талқин қилади. Шу вақтдан бошлаб «Мултақати Носирий» Шарқда кенг тарқалиб кетди.

«Мултақати Носирий» 40 китоб (боб)га, ҳар қайси китоб ўз навбатида фасл ва масалаларга бўлинган. Биринчи китоб «Китоб ат-таҳорат» деб айтилиб, охиригиси «Китоб ал-фавоид ва-л-ҳикоят» («Фойдали нарсалар ва ҳикоятлар китоби») деб аталади. Бу асарнинг қалин қозғоқга сулс хати билан Шайх ибн Ҳиббатуллоҳ ан-Нурий деган котиб томонидан 798/1395 йил (инв. № 4828), номаълум котиблар томонидан 1208/1793 йил (инв. № 2990) ва 1218/1802 йил (инв. № 2977) кўчирилган нусхалари ЎзССР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Ал-Мадинийнинг «Китоб ал-фикҳ ан-нофиъ» («Фикҳ ҳақида фойдали китоб») асари ҳам маълумдир. Бу ҳам мусулмон қонуншунослигига оид бўлиб, боб ва фаслларга бўлинган. Бу асарнинг 773 йил ражаб ойида (1372 йил январда) номаълум котиб томонидан чиройли насх хати ва XIV асрда кўчирилган бошқа нусхалари ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

(инв. № 4704. 3038). Деҳхудонинг «Луғатнома»сида ал-Мадинийнинг «Китоб ал-ихқоқ» («Ҳақиқат қилиш китоби»), «Китоб ал-мансур фи фуруъ ал-ҳанафия» («Ҳанафия мазҳаби шохобчалари ҳақида насрий китоб»), «Китоб хулосат ал-муфти фи фуруъ» («Шохобчалар ҳақида муфтийнинг хулосалари китоби») каби асарлари ҳам бўлгани эслатиб ўтилган. Ал-Мадиний асарларининг ҳаммаси араб тилида ёзилган²¹.

АБУ-Л-ФАЗЛ МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ

XII асрда яшаган моҳир таржимон ва тарихнавис олим бўлиб, унинг тўла исми Имом Абу-л-Фазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ибн Абдулмалик ибн Али ибн Ҳайдардир. Олим Самарқандда туғилиб, Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий ас-Самарқандийнинг (қар.) шогирди бўлган. Шогирд ўз устозининг «Китоб ал-қанд фи тарих Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоби») номли араб тилидаги асарининг форс-тожик тилидаги қисқартмасини ёзган ва унга «Қандияйи хўрд» («Кичик қандия») деб ном берган. Бизгача Нажмуддиннинг «Китоб ал-қанд фи тарих Самарқанд» номли асари етиб келмаган, фақатгина бир неча нусхада унинг форс-тожикча қисқартмаси етиб келган. Шунинг учун ҳам бу қисқартма асар муҳим илмий аҳамиятга эга.

«Қандияйи хўрд» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда Самарқанд тарихи ва ундаги мазорлар тасвирланган. Бу қисмда муаллиф фойдаланган манбалар («Тарихи Самарқанд», «Баён ал-маориф», «Тажрибанома», «Таворихи Самарқанд», «Қисаси нишопуриён») эслатилади. Кейин «Зикри пирони Ҳиндистон» («Ҳиндистон пирларини эслаш») деган боб бошланиб, фойдаланилган манбалар кўрсатилади. А. Т. Тоҳиржонов бу қисм асарнинг охириги боби деб, В. В. Бартольднинг бу қисм эҳтимол Саййид Аҳмад ибн Мир Вали деган олим томонидан киритилгандир деган фикрини келтиради.

Қисқартманинг мазмунига қараб, исломгача бўлган ярим афсона маълумотлар, араб истилоси ва унга қар-

²¹ Олим ҳақида қаранг: Деҳхудо, Луғатнома, «Алиф» ҳарфи, 741-бет; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I, 381, 413-бетлар; Қўшимчаси, I, 655-бет; СВР, IV, № 3075.

ши кураш. Самарқанднинг қурилиши, суғориш системи ва суғориладиган ерлардан олинадиган солиқларни билиб олиш мумкин. Асарда Самарқанд ва унинг атрофида яшаган азиз-авлиёларнинг таржимаи ҳоли. Самарқанд мазорлари ва уларни зиёрат қилиш ҳамда сифиниш йўлларининг баёнига ҳам анча ўрин берилган.

«Қандияйн хўрд»нинг қиммати яна шундаки, унда Самарқанд ва унинг атрофидаги ерларнинг қарийб 1000 йил илгариги суғориш системалари ҳақида маълумотлар, Самарқанд мазорлари тавсиф этилаётган қисмида эса Самарқанд атрофидаги қишлоқларнинг бошқа асарларда учрамайдиган номлари келтирилган.

«Қандияйн хўрд» қўлёзмалари ЎзССР ФА Шарқшунослик институти, Тожикистон ФА ва ЛДУ кутубхоналарида сақланмоқда. У Самарқандда 1327/1909 йили, Техронда 1334/1953 йили тошбосма усулида нашр этилган. Лекин ҳозиргача бу асар илмий асосда тўла ўрганилмаган²².

БАДРУДДИН САМАРҚАНДИЙ

XII асрнинг машҳур табибларидан бири бўлган, тўлиқ исми Бадруддин Муҳаммад ибн Баҳром ал-Қалонисий ас-Самарқандийдир. Унинг тўлиқ таржимаи ҳоли бизгача етиб келмаган.

Ибн Сино ва Абу Бакр Розий (вафоти 313/925) каби Шарқнинг буюк табибларининг илмий асарларини мутолаа қилган. Бадруддин Самарқандийнинг 590/1194 йил атрофида ёзган «Қарободин» («Мураккаб дорилар ҳақида китоб», яъни «Фармакопёя») номли қўлёзма асари бизгача етиб келган. Унинг бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3925). 49 бобдан иборат бўлган бу асар «Қарободин Қалонисий» номи билан ҳам машҳурдир.

Ибн Абу Усайбниъа «Табиблар тарихи» номли асарида ёзишича, Бадруддин Самарқандий «Қарободин» асарини ёзишда Ибн Синонинг «Қонун», Абу Бакр

²² СВР, I, №№ 693—697; СВР, V, №№ 3965—3970; В. Л. Вяткин, Кандия малая, Справочная книжка Самаркандской обл., вып. VIII, Самарканд, 1906, стр. 235—290; буна ёзилган тақриз: В. В. Бартольд, ЗВО, т. XVIII, стр. 0181—0191; А. Т. Тагирджанов, Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела ЛГУ, Издательство ЛГУ, 1962. •

ар-Розийнинг «ал-Ҳовий», «ал-Комил» ва бошқа шарқ слимларининг табобатга оид кўпгина китобларидан фойдаланганлигини айтади. «Қарободин Қалонисий»-нинг иккинчи бир нусхаси Берлин кутубхонасида сақланмоқда. Бу нусханинг тўлиқ шарҳи Альвардт каталогда берилган бўлиб²³, 49 бобда мураккаб дорилар тайёрлаш учун ҳозирланган содда доривор нарсаларни ювиш, қуритиш, қовуришдан тортиб уларни ҳар хил касалликларни даволашда ишлатиладиган талқон дори, кўлча дори, ҳамир дори, ҳаб дорилар тайёрлашгача бўлган жараён шарҳ қилинган. Булардан ташқари Бадруддин Самарқандий ўз асарида заҳарларнинг даволик хусусиятлари, бир дори топилмаганда унинг ўрнига ўтувчи иккинчи бир дорилар, ҳашаротларга қарши қўлланадиган дорилар ва тиббий ўлчов вазнлари ҳақида муфассал гапиради. Бу асар муаллиф яшаган даврда ва ундан сўнг ҳам табиблар, айниқса, доришунос табибларнинг этиборини ўзига жалб этган ва улар учун дастуриламал — қўлланма вазифасини ўтаган. Эндликда эса шарқ доришунослик тарихини ўрганишда асосий манба вазифасини ўтайди²⁴.

МУҲАММАД ЗАҲИРИЙ САМАРҚАНДИЙ

XII асрда яшаган бу адиб ва олимнинг тўла исми Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Қотиб аз-Заҳирий ас-Самарқандийдир. Деҳхудонинг «Лугатнома»сида Заҳириддин куняси билан аталган («Лугатнома», «З» ҳарфи, 22-бет). Унинг таржимаи ҳоли ҳақида етарли маълумотларга эга эмасмиз. Муҳаммад Заҳирий Самарқандий қорахонийлар сулоласидан бўлган Қилич Тамғоч хоқон ибн Қилич Қорахон (1163—1178) даврида яшаган ва шу хон саройида соҳиби девони иншо (ёзишмалар девонининг бошлиғи) бўлиб ишлаган.

²³ Verzeichniss der arabischen Handschriften von W. Ahlwardt, B—dc I—X, Berlin, 1887—1899. Бундан кейин Альвардт, деб ёзамиз.

²⁴ Тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Ибн Абу Усайбиъа Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо (араб тилида), II жилд, Миср, 1882, 31-бет; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I жилд, 489-бет; Қўшимча, I жилд, 873-бет; СВР, V, № 3955; СВР, VIII, № 5688.

«Ағраз ас-сиёса фи араз ар-риёса» («Хукмронликни бошқаришда сиёсатнинг вазифалари») аз-Заҳирийнинг дастлабки асари бўлиб, унда афсонавий Жамшид (подшо) дан то Солжуқий Султон Санжар (1118—1157) гача ўтган шоҳларнинг давлатни бошқариш масаласида айтган ҳикматли сўзлари жамланган. Муаллиф шоҳларнинг ҳикматли сўзларини турли изоҳлар билан тўлдиради ва асарда жуда кўп қизиқарли тарихий воқеалар ҳақида сўз юритади. Академик В. В. Бартольд бу асар қўлёзмаси билан қизиққан ва «Мўғуллар истилоси даврида Туркистон» номли асарининг русча нашрига илова қилиб ундан парча бостирган.

Заҳирий номини Шарққа танитган асари унинг «Синдбоднома» китобидир. «Синдбоднома» асосида ҳинд тилида машҳур бўлган қадимги «Сиддхапати» («Донолар ҳақида боб») китоби ётади. «Сиддхапати» сосонийлар даврида паҳлавий тилига таржима қилинган. Лекин асарнинг ҳиндча варианты ҳам, паҳлавий тилидаги таржимаси ҳам ҳали топилган эмас. Аббосий ҳалифаларидан Мансур (754—775), Маҳдий (775—785) ва Ҳорун ар-Рашид (786—809) даврида «Хватай-Намак», «Қалила ва Димна», «Ардашир саргузашти», «Анушервон саргузашти», «Мазлак ҳақида китоб» каби асарлар паҳлавий тилидан араб тилига ағдарилди. Худди шу даврда «Синдбоднома» ҳам уч марта араб тилига таржима қилинди.

Асбаға Сижистоний «Синдбоднома»ни «Қатта синдбод», Муса Қисравий (ваф. 850 йил атрофи) эса «Кичик синдбод» номи билан таржима қилди. Абан Лаҳиқий (ваф. 815 йил атрофи) Асбаға Сижистонийнинг таржимасини қайта ишлаган. Мусо Қисравийнинг «Кичик синдбод» таржимаси асосида «Синдбоднома»нинг сурёний, қадимги яҳудий, испан ва янги араб тилидаги таржималари пайдо бўлди. Кейинчалик «Кичик синдбод» «Синдбоднома» асарининг лотин, француз, итальян, немис, швед, венгер, арман, словак тилларидаги таржималарига ҳам асос бўлди. Асбаға Сижистонийнинг таржимаси «Қатта синдбод» эса «Минг бир кеча» эртақларидаги синдбод ҳикояларига асос бўлди.

950—951 йили сомонийлар амири Нуҳ ибн Насрнинг (943—954) амри билан «Синдбоднома» хожа Амид Абу-л-Фаворис Фанорўзий томондан паҳлавий тилидан дарий тилига таржима қилинди. Бу таржима бадий

қимматга эга бўлмагани учун унчалик шуҳрат қозона олмади.

«Синдбоднома»ни форс-тожик тилида қайтадан тирилтирган Муҳаммад Заҳирий бўлди. У бу асарни замона дидига мос қилиб қайтадан ишлади, унга бадий тус берди ва Қилич Тамғоч ҳоқонга тақдим этди. Заҳирий асар тилга алоҳида эътибор бериб, унга замонаси услубига хос бадий тус берди ва форс-тожик шоирларидан Анварий, Имод; араб шоирларидан ал-Мутанаббий (915—965), Иброҳим ал-Ғаззийнинг шеърларидан парчалар ҳамда Умар Хайём ва бошқаларнинг рубоийларини ҳам киритди. «Синдбоднома» Заҳирий томонидан қайта ишланиб, янги асар тусини олди, шуҳрат қозониб, бизгача етиб келди.

Заҳирий асарининг бир қўлёзмаси Британия музейида, иккинчиси қиролликка қарашли Осие уюшмаси кутубхонасида сақланади. Бу нусхалар яхши сақланмагани туфайли унинг танқидий текстини тайёрлаш имкони бўлмади. Кейинчалик, Туркияда «Синдбоднома»нинг бир қанча қўлёзма нусхалари мавжудлиги 1948 йилда аниқланди. Гурк олими Аҳмад «Синдбоднома»нинг форс тилидаги танқидий матнини кириш сўз ва изоҳлари билан нашр этди.

Асарнинг мазмуни асосида «Синдбод ва аёллар макри» номи билан Ўрта ва Яқин Шарқда машҳур бўлган ривоят ётади. Бу «Синдбоднома»да бир оз бошқачароқ мазмунда берилди. Синдбод бу ерда доно ва билимдон олим. Подшоҳ ўз ўғлини таълим олиш учун Синдбоднинг қўлига топширади. Лекин подшоҳнинг чўриси томонидан уюштирилган бўҳтон туфайли шаҳзоданинг ҳаёти таҳлика остида қолади. Синдбод шаҳзоданинг бир ҳафтагача ҳеч гапирмаслиги кераклигини, агар гапириб юборса, ҳалок бўлиши муқаррарлигини болага таъкидлайди. Шаҳзода сўзлаши мумкин бўлмагани учун чўрининг тухматларидан ўзини ҳимоя қилишга қодир бўлмайди. Буни сезган етти вазир шаҳзодани оқлаш учун подшога ҳар кун хотинлар макр-ҳийласи ҳақида ҳикоялар айтиб берадилар ва бу билан шаҳзода ўлимини орқага сурадилар. Ўз сўзини далиллар билан исботлаш учун чўри ҳам, вазирлар ҳам, шаҳзода ҳам турли ҳикоя ва масаллар келтирадилар. Асарда 35 та ҳикоя ва масаллар берилган. Булар «Синдбоднома» асосини ташкил этади.

Китобнинг асосий мақсади эҳтиёткорлик, бирор ҳукми чиқаришда шошмаслик ва ўйлаб иш кўриш, атрофдаги доно маслаҳатчиларнинг сўзига қулоқ солиш кераклигини подшога тушунтиришдир. Асардаги ҳикоялар қизиқарли ва жонли бўлиши учун ундаги кўпчилик қаҳрамонлар (тулки, бўри, туя, чумоли, ари каби) ҳайвонлардир. Булар орқали инсон характерида учрайдиган ижобий ва салбий хусусиятлар ифода этилган.

Асарнинг охирида адолат галаба қозонади, шаҳзода айбдор эмаслигини исботлайди, маккор чўри жазоланади. Шоҳнинг бир қанча саволларига Синдбод доноларча жавоб беради. Шаҳзода отасининг тахтини эгаллайди. Муаллиф асарнинг охирида Қилич Тамгоч хоқоннинг донолиги ва куч-қудрати олдида «Синдбоднома»даги қаҳрамонлар ҳаёт бўлишганда, унинг олдида тиз чўккан бўлишарди деган хулоса чиқаради. «Синдбоднома» мамлакатни бошқариш ва ўз ворисларини тарбиялаш учун шоҳларга қўлланма тариқасида ёзилган асардир.

«Синдбоднома» билан Совет шарқшунос олимларидан дастлаб Е. Э. Бертельс қизиқиб, «XII аср тожик прозаси намунаси»²⁵ номли мақолани ёзган. Кейинчалик китоб рус тилига таржима қилиниб, сўз боши ва изоҳлари билан нашр этилди²⁶.

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтининг кекса илмий ходими Ҳакимжонов Юнусхон ота томонидан «Синдбоднома» ўзбек тилига ҳам ағдарилди ва нашрга тайёрланди.

«Синдбоднома» қўлёзмаларининг бир нусхаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 9318), яна бир нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида (инв. Д 352) сақланмоқда.

РУКНУДДИН АБУ ҲОМИД САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Рукнуддин Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Амидий ас-Самарқандий ал-Ҳанафийдир. К. Броккельманнинг ёзишича, олим Сул

²⁵ Е. Э. Бертельс, Образец таджикской художественной прозы XII века, Краткие сообщения института Востоковедения АН СССР, вып. IX, М., 1956.

²⁶ Муҳаммад аз-Заҳирӣ, ас-Самарқандӣ, Синдбод-наме, перевод М. Н. Османова, М., ИВЛ, 1960.

тон Алоуддин Мардон I (605/1208—608/1211) даврида Бенгалиянинг пойтахти Лаҳнати Ғавр (ҳозирги Ғаврах бўлиши керак) шаҳрида қозилик қилган. 615 йили жумод ал-охир (1218 йил сентябрь) ойида Бухорода вафот этган.

Ҳожи Халфа бу олимнинг «Иршод фи илм ал-хилоф ва-л-жадал» («Ихтилоф ва диалектика учун қўлланма»), «ан-Нафонс фи-л-жадал» («Диалектикадаги нафосатлар») каби араб тилидаги китобларини тилга олиб, Рукнуддин Абу Ҳомид биринчи бўлиб диалектика бўйича асар ёзган олим деб таъкидлайди. Унинг «Ихтилоф ва диалектика учун қўлланма» асари Шарқда жуда машҳур бўлиб, бир қанча олимлар бу китобга шарҳ ёзганлар.

МУҲАММАД ИБН АБУ БАКР САМАРҚАНДИЙ

XII аср қонуншунос олими Муҳаммад ибн Абу Бакрнинг Урта Осиёга кенг тарқалган «Шаръат ал-ислом ила дор ас-салом» («Саломатлик уйига [жаннатга] олиб боровчи ислом дини») номли араб тилида ёзилган қўлёзма асарнинг бир неча нусхаси бизгача етиб келган бўлиб, уларнинг баъзиларида муаллифга Самарқандий, Бухорий, Шарқий ва Қуммий деб нисба берилган. Аммо ҳамма қўлёзма нусхаларда ҳам муаллиф «Имомзода» деган лақабга эга бўлган. Имомзода Муҳаммад ибн Абу Бакр Урта Осиё ва Хуросоннинг йирик маданият ва маърифат ўчоқлари бўлган Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда яшаб, ижод этгани учун Самарқандий, Бухорий ва Қуммий каби нисбий номларни олган. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида олим ёзган мазкур асарнинг тўртта нусхаси (инв. № 2459/I, 3735/I, 5588 ва 4803/IV) сақланмоқда. Улардан бирида, яъни котиб Амир Абдуллоҳ Самарқандий томонидан 998/1590 йили кўчирилган нусхада ёзилишича, Имомзода Муҳаммад ибн Абу Бакр 593/1197 йили вафот этган. Бошқа манбаларда унинг 573/1177 йили вафот этганлиги ёзилган. Муҳаммад ибн Абу Бакр Самарқандий «Ҳидоя» номли асарнинг муаллифи, Бухорога дафн этилган Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг халифаларидан бири бўлган.

АЛОУДДИН АБУ БАКР ҲАСАН ДИНОРИЙ САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг исми турли манбаларда турлича берилган. Унинг бизгача етиб келган ягона асари «Аъжубат ал-фатово» («Энг яхши фатволар») китобининг бир нусхаси ҳошиясига «Алоуддин Абу Бакр ал-Ахсикати Динорий лақабли» деб ёзиб қўйилган (Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. № 4833/1, вар. 1а). Худди шу қўлёзманинг За варагида Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Каффовийнинг (вафоти 990/1582 йил) «Иълом ал-ахёр мин фуқаҳо мазҳаб ан-Нуъмон ал-Мухтор» («Нуъмон ал-Мухтор мазҳабидаги фақиҳлардан бўлган энг яхши муаллифлар ҳақида хабарлар») китобига ишора қилиб: «Шайх ал-Имом Алоуддин Абдулкарим ибн Юсуф ибн Муҳаммад ибн Аббос ад-Динорий Абу Наср 517/1123 йили туғилиб, 593/1197 йили вафот этган, Ҳирзонияга дафи этилган...»²⁷ деб ёзиб қўйилган. Лекин бу ерда айнан шу олим ёки бошқа шахс ҳақида гап кетаяптими, аниқ айтиш қийин. Ад-Динорий асарининг номи «Аъжубат ал-фатово»даги ҳарфлар қимматини абжад ҳисоби билан қўйиб чиқсак («ал» артиклизис), 584/1158 йил келиб чиқади. Шуларга суянган ҳолда ад-Динорий XII асрда яшаб ижод этган, Самарқандда ёки Астробод яқинидаги Дино қишлоғида туғилиб, Самарқандда яшаган деб айтиш мумкин.

Ад-Динорийнинг бизгача фақат «Аъжубат ал-фатово» номли асари етиб келган, холос. Бу китоб кўпроқ «Фатовойи Динорий» («Динорий фатволари») номи билан юритилади. Асар бизга маълум бўлган қўлёзмалар каталогларидан фақат Ҳожи Халфанинг «Кашф аз-зунун» (IV, 357-бет, № 8759) китобида эслатиб ўтилади.

Асарда Ҳанафия мазҳабининг мусулмон қонуншунослиги асослари форс тилида қисқа саволлар ва мисоллар тартибида тушунтирилади ҳамда мисол ва саволларга изоҳлар берилади. Муаллиф китобни ёзишда ўзидан олдин ўтган жуда кўп фиқх олимларининг асарларидан фойдаланган бўлса ҳам, кўп масалаларда ўз номидан гапириб, аҳён-аҳёнда бошқа фақиҳларга ишора қилади.

²⁷ Шу асарнинг УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмаси, инв. № 91/III, 165-варақ.

«Аъжубат ал-фатово» кириш, 39 «китоб» ва 8 бобдан иборат. Асар таҳорат «китоби»дан бошланиб, «Масоил ал-мутафарриқа» («Ҳар хил масалалар») деган «китоб» билан тугайди. Қичикроқ масалалар эса «боб» деб кўрсатилган.

«Аъжубат ал-фатово»нинг XVI асрда Али Камол ибн Мавлоно Дарवेश Муҳаммад Ҳисорий кўчирган нусхаси (инв. № 3189) ва Исмонил ибн Иброҳим Халил Абу-л-Хоний деган котиб томонидан 993/1585 йили кўчирилган нусхаси (инв. № 4833/1) ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

АЛОУДДИН ШАМСУЛИСЛОМ АБУ БАКР МУҲАММАД ИБН АҲМАД САМАРҚАНДИЙ

Қонушунос, тилшунос ва фиқҳ олими Алоуддин XII асрда яшаб, машҳур олим ал-Мақхулий (вафоти 508/1114 йил) ва ал-Баздавий (вафоти 482/1089 йил)ларнинг шогирди бўлган. Алоуддин Қуръон шарҳи ва фиқҳга оид «Китоб туҳфат ал-фуқаҳо» («Фақиҳлар учун туҳфа китоби») ва «Мухталиф ар-ривоя» («Ихтилофли ривоятлар») номли асарларнинг муаллифидир. «Китоб туҳфат ал-фуқаҳо»га Абдулқодир ибн Масъуд ибн Аҳмад ал-Қошоний (вафоти 587/1191 йил) шарҳ ёзган.

Алоуддиннинг 540/1145 йил атрофида фиқҳ методологиясига эид араб тилида ёзган «Мизои ал-усул фи натоиж ал-уқул» («Ақллар чиқарган хулосалари бўйича асослар мезони») номли асарининг XIII аср охирларида кўчирилган иккита нодир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда²⁸.

ШАМСУДДИН МУҲАММАД ИБН МАҲМУД САМАРҚАНДИЙ

Бу олим Шариф Ҳамадоний номи билан машҳурдир. Ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида етарли маълумотга эга эмасмиз, фақат 600/1203 йили ҳаёт бўлгани аниқ, холос. Унинг иккита диний асаригина бизга маълум.

²⁸ Қаранг: СВР, IV, 198—201-бетлар, № 3062—3063; Қ. Брокельман, Араб адабиёти тарихи, I жилд, 374-бет; Қўшимча, I жилд, 640-бет.

Шамсуддин ас-Самарқандийнинг Қуръонни қироат билан ўқиш илмига оид «Иқд ал-фарид фи илм ат-тажвид» («Тажвид илми ҳақида ягона жавоҳир») номли асарига Ҳасан ибн Шужоъ ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ал-Ҳофиз ат-Туний томонидан форс тилида ёзилган «Шарҳи қасидан Иқд ал-фарид» номли қасидаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими кутубхонасида сақланмоқда (инв. № В2389).

Иккинчи асари — «Китоб таҳқиқ калимат аш-шаҳодат» («Қалиман шаҳодатни ўрганиш») китобидир.

ШАРОФУДДИН САМАРҚАНДИЙ

XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган математик олим Шарофуддин ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ас-Самарқандийнинг таржиман ҳоли ва ижоди ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. К. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» асарида кўрсатилишича, Шарофуддин Самарқандий 632/1235 йили вафот этган ва ўзидан кейинги авлодларга «Фи тариқ ал-масонл ал-ададия» («Сон масалалари йўли ҳақида») номли асарни ёзиб қолдирган.

Ҳозирча кам ўрганилган самарқандлик олим Шарофуддин Самарқандийнинг ҳаёти ва ижодини чуқурроқ ўрганиш Ўрта Осиё математикаси тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

ШАМСУДДИН САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Шамсуддин Муҳаммад ибн Ашраф ал-Ҳусайний ас-Самарқандийдир. К. Броккельманнинг кўрсатишича, бу олим 690/1291 йилларгача ҳаёт бўлган.

Шамсуддин Самарқандий риёзиёт, ҳандаса ва фалсафа каби илмларни ўз даврига нисбатан яхши эгаллаган ва бу фанларга оид бир қанча асарлар ёзган. Бизга унинг баъзи асарларигина етиб келган, холос. Жумладан, муаллифнинг «Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» («Ҳандаса илмида шакллар асоси») номли асарида Эвклид (милодгача IV—III аср)нинг геометрияга оид асаридаги 35 та шакл келтирилган. Бу геометрияга оид асарнинг қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 3373/III) сақланмоқда.

Самарқандийнинг бу асарига Қозизода ар-Румий (қар.) «Шарҳ ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» («Ҳандаса илмида шакллар асосига шарҳ») номли шарҳ ёзган. Бу шарҳ 1851 ва 1857 йилларда Истамбулда икки марта нашр қилинган. Шарҳнинг ҳар иккала нашри ҳам Шарҳ-шунослик институтида сақланмоқда.

Шамсуддин Самарқандийнинг мантиққа оид «Рисола фи одоб ал-баҳс» («Баҳс одоби ҳақида рисола») номли иккинчи асари Шарҳда жуда кенг тарқалган бўлиб, 830/1427 йил атрофида Қутбуддин Гилоний, 840/1436 йил атрофида эса Масъуд ибн Ҳусайн аш-Шервоний ар-Румий ва бошқа ўндан ортиқ олимлар тарафидан шарҳ қилинган²⁹.

Юқорида айтиб ўтилганлардан ташқари Шамсуддин Самарқандий мантиқ илмига оид «ал-Қустос» («Тороз»), «Китоб ас-саҳоиф» («Сафҳалар китоби») ва «Айн ан-назар фи-л-мантиқ» («Мантиқ илмида узоқни кўриш») каби араб классик тилида ёзилган асарларнинг муаллифидир.

НАЖИБУДДИН САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўлиқ исми Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар Нажибуддин ас-Самарқандийдир. Самарқандлик машҳур табиб Нажибуддин Фаҳруддин Розийнинг замондоши бўлган. «Табиблар тарихи китоби»нинг муаллифи Ибн Абу Усайбийанинг ёзишича, Нажибуддин Самарқандий Ҳиротда ҳам яшаган ва 619/1222 йили Чингизхон бошлиқ мўғул истилочиларининг Ҳиротни забт этишига қарши курашда қатл этилган. У табобат илмини юнон олими Гиппократ (эрамикча бўлган 460—377 йиллар), арабийнавис Али ибн ал-Аббос ал-Мажусий (384/994—995 йили вафот этган) ва Ибн Сино асарларини мутолаа қилиш билан ўрганган эди.

Нажибуддин Самарқандий табобат илмига доир бир неча асарларнинг муаллифидир. Жумладан, муаллиф

²⁹ Бу асарлар қасрларда сақланаётганлиги ҳақида тўла маълумотлар олиш учун қаранг: К. Броккельман, I жилд, 468-бет; Ҳожи Халфа, Кашф аз-зунун, I жилд, 322-бет; Альвардт, IV жилд, 519—521-бетлар.

«Ағзият ал-марзо» («Қасаллар истеъмол қиладиган овқатлар») номли китобида ҳар бир касаллик учун қандай таом истеъмол қилиниши ва қандайларидан эҳтиёт бўлиш лозимлигини ёзади. Шунингдек, овқатларнинг дорилик хусусияти ҳақида ҳам гапиради.

Олим киши аъзоларининг ҳар бирига хос айрим-айрим касалликларга бағишланган иккинчи бир тиббий асари «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Қасаллик сабаблари ва аломатлари»)ни Ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Гиппократнинг «ал-Муолижот ал-буқротия» («Гиппократ даволашлари»), Мажусийнинг «Комил ас-синоъа» («Такомил санъат»), «Ақрабодин ал-кабир» («Мураккаб дориларга бағишланган катта китоб») ва «Ақрабодин ас-сағир» («Мураккаб дориларга бағишланган кичик китоб») каби китоблардан фойдаланиб ёзган. Бу асар Шарқ табиблари орасида катта эътиборга эга бўлган. Муаллиф замонасида ҳам, ундан кейин ҳам табиблар бу китобдан кенг фойдаланганлар ва унга шарҳ ёзганлар. Шундай шарҳлардан бирини Мирзо Улугбек таклифига биноан Кирмондан Самарқандга хизматга келган таниқли табиб Нафис ибн Эваз ал-Кирмоний (қар.) ёзган. «Шарҳ ал-асбоб ва-л-аломат» («Қасаллик сабаблари ва аломатлари шарҳи») деб аталган. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 2872) сақланмоқда. Шарҳнинг кириш қисмида ёзилишича, ал-Кирмоний бу асарини Самарқандда тугатган ва уни 827/1424 йили Улугбекка тақдим этган. Бу асар XVIII асрда Муҳаммад Акбар ибн Мирҳожии Муҳаммад томонидан форс тилига таржима қилинган. Унинг иккита қўлёзма нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлими кутубхонасида сақланмоқда (инв. № Д344, С1833).

Нажибуддин Самарқандийнинг учинчи асари «Усул ат-тарокиб» («Мураккаб дориларни тайёрлаш усуллари») деб номланган бўлиб, унда муаллиф табобатга оид китобларнинг озлиги ва ўша давр талабига жавоб бера олмаслик даражасида қисқа эканлигини уқтириб ўтади. Шу билан бирга мураккаб дориларни тайёрлашда кўпгина чалкашликлар борлигини ва ўз асари билан бу камчиликларни бартараф қилмоқчи эканлигини айтади:

«Ҳақиқатан ҳам мен бу ҳунар ҳақида шу ҳунарнинг ўргатувчи ва ушбу билан шугулланувчи кишиларни бундаги қоронгу йўлларни ёритиш ва ундан фойдаланув-

чиларга енгиллик туғдириш учун дориларни тайёрлаш усуллари ҳақида тибга оид китоблардан вақт ва ҳол талабига кўра кичик бир тўплам жамлашга ўзимда ҳис пайдо қилдим, чунки мен худо сақлагур Тинчлик шаҳри [Бағдод]даги касалхона табибларини кўрган эдим. Улар мураккаб дориларга оид кам варақли озгина асарлар билан чегараланган эдилар»³⁰.

Муаллиф кўзда тутган мақсаднинг асарни ташкил қилган ўн тўққиз бобда ифодалайди. Ҳар бир бобда толқон дори, кулча дори, шарбат дори, ички сурадиган дори ёки қайт қилдирадиган дорилар баён қилинган. Бу қўлёзма асарнинг ҳам иккита нусхаси ЎзССР ФА Шарқ-шунослик институтида сақланмоқда (инв. № 227/III, 7225).

Шарқда Ибн Сино яратган табобат мактабининг зарбардаст олимларидан бири бўлган Нажибуддин Самарқандийнинг 8 та тиббий асар ёзганлиги маълум. Шарқ қўлёзма фондларида кўз қорачигидай сақланаётган бу асарлар Шарқ табобати тарихини ўрганишда, қолаверса ўзбек табобати тарихини ўрганиш ва яратишда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга³¹.

КАМОЛУДДИН АБДУРРАЗЗОҚ КОШОНИЙ САМАРҚАНДИЙ

Шайх Қамолуддин номи билан машҳур бўлган олим ал-Қошоний баъзан Қоший деб ҳам аталади. Ал-Қошоний Нуруддин Абдуссамъд ан-Натанзий (XIII аср) деган машҳур суфий шайхнинг муриди бўлган ва 730/1329—1330 йили ёки 735/1335 йили вафот этган.

Абдурраззоқ ал-Қошоний бир қанча асарларнинг муаллифидир. Булардан бизгача бир печаси етиб келган.

«Китоб ал-истилоҳот» («Истилоҳлар китоби») суфийликка оид терминларнинг мукаммал қомуси бўлиб,

³⁰ Ҳ. Ҳикматуллаев, Ибн Синонинг «Аладвиятул қалбия» номли асарини ўз ичига олган қўлёзманинг тавсифи, ТошДУ, Илмий ишлар, 214-чиқиши, Шарқ филологияси масалалари, Тошкент, 1962, 43—49-бетлар.

³¹ Нажибуддин Самарқандий ҳақида қаранг: Ибн Абу Усайбъа, II, 31-бет; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I, 490—491-бетлар. Қўшимча, I-жилд, 895-бет; СВР, I, № 568; VI, № 4362.

форс тилида ёзилган. Асарда тасаввуфга оид адабиётда қўлланадиган терминларнинг изоҳи берилган. Муаллиф бу ерда кўпроқ Абу Исмоил ал-Ансорийнинг «Манозил ас-соирин ила-л-ҳақ» («Ҳақиқатга интилувчиларнинг манзиллари») номли китобида учрайдиган терминларни изоҳлайди. Асар икки қисмга бўлиниб, биринчи қисмда абжад тартиби билан суфийликка оид терминларга изоҳ берилади. Иккинчи қисмда эса «суфийлик тариқати»га эришишга оид босқичлар тушунтирилади. Бунда боблар Ансорий асаридагидек тартибда берилади. «Китоб ал-истилоҳот»нинг муаллиф вафотидан 50 йилча кейин 783/1381 йили кўчирилган подир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 508/II). Бу асарнинг бешта қўлёзмаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № А873, В1805, В2675, В3466, С1151). Асарнинг биринчи қисми Калькуттада 1845 йили А. Шпреңгер томонидан инглиз тилига таржима қилинган.

«Тасфийат ал-қалб» («Қалбни тозалаш») ҳам тасаввуфга оид рисоладир. Асарнинг номи қўлёзмада «Тасаввуф тасфийат ал-қалб» («Қалбни тасаввуф йўли билан тозалаш») деб аталган. Бу китобнинг Саййид Боқир ибн Жаъфархўжа деган котиб томонидан 1255/1839 йили настаълиқ хати билан кўчирилган қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 8419/I). «Тасфийат ал-қалб» форс-тожик тилида ёзилган.

«Рисола фи қазо ва-л-қадр» («Қазо ва қадр сўзлари ҳақида рисола») номли рисола 10 варақдан иборат. Бошқа бир асарида ал-Қошоний баъзи замондошларининг талабига биноан синоним сўзлар бўлмиш «қазо» ва «қадр» сўзларига ҳамда илм, куч ва қудрат тушунчаларига изоҳ бериб, шу соҳадаги таълимот тарафдорлари билан баҳс юритади. Бу асарнинг 783/1381 йили кўчирилган қадимги қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 508/III). Асар форс-тожик тилида ёзилган.

Булардан ташқари, Абдурраззоқ ал-Қошоний юқорида эслатиб ўтилган ҳиротлик машҳур шайх Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Абу Мансур Муҳаммад ал-Ансорий ал-Ҳиравийнинг (396/1006—481/1088) «Манозил ас-соирин ила-л-ҳақ» («Ҳақиқатга интилувчилар манзиллари») асарини ҳам таълиф қилган.

номли китобига «Шарқ манозил ас-соирин ила-л-ҳақ» номи билан шарҳ ёзган. 192 варақдан иборат бу араб тилидаги шарҳда изоҳланаётган сўзлар «м» (мусанниф, яъни муаллиф), шарҳлар эса «ш» (шориҳ — шарҳловчи) ҳарфи билан берилади. Шарҳда асосий асарнинг ўзи ҳам тўла киритилган. Шарҳнинг 783/1381 йили кўчирилган қадимги қўлёзма нусхаси УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 508/1). Юқорида эслатиб ўтганимиз Абдурраззоқ Қошонийнинг учта асарини ўз ичига олган 508 рақамли қўлёзма тўплам Бухоронинг машҳур шайхи Муҳаммад Порсо (вафоти 822/1419 йил) вақфига тегишли бўлган.

Абдурраззоқ ал-Қошоний ўз замонасида жуда нуфузли ва фозил киши бўлган. Унинг асарлари ҳали илмий таҳлил қилинганча йўқ³².

АБУ МУҲАММАД АТО САМАРҚАНДИЙ

Абу Муҳаммад Ато ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Хўжа Ғозий ас-Самарқандий ўз илмий фаолиятини Шарқнинг турли мамлакатларида олиб борган ўрта осиелик астрономлар жумласидандир.

Асли самарқандлик бўлган Ато Самарқандий ўз ватанидан йироқда, Ҳиндистоннинг Шарқий чегарасида илмий текшириш ишлари билан шуғулланди. Унинг 764/1362 йили Юан Тченн Хси Бу Тсинг сулоласидан бўлган шахзодалар учун тузган астрономик жадваллари бизгача етиб келган. Париж миллий кутубхонасида бу жадвалларнинг асл нусхаси (автографи) сақланмоқда (инв. № 6040)³³.

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ

Бу олимнинг тўла исми Саъдуддин Масъуд ибн Умар бўлиб, Тафтазоний нисбаси билан машҳурдир.

³² Бу олим ҳақида қаранг: К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I жилд, 433-бет, Қўшимчаси I, 774-бет; Ислоҳ энциклопедияси (инглиз тилида), 2-жилд, 88—90-бетлар; СВР, III, № 2128—2129; СВР, VIII, № 5899, 5935.

³³ Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека, стр 114—116.

Ислом дунёсида жуда машҳур бўлган бу олим 722/1322 йили Хуросонда Нисо шаҳри яқинидаги Тафтазон қишлоғида туғилади. Сарахс мадрасасида мударрислик қилади. Эронда мўғуллар давлати инқирозга учрагандан сўнг бошланган тахт учун курашлар даври кулфатларини бошидан кечириб, Амир Темур давлати вужудга келгандан кейин Темурнинг ўзи олимни Самарқандга таклиф этади. Тафтазонийнинг кўп умри Самарқандда ўтиб, Амир Темур ҳузурда катта ҳурмат ва обрў қозонади ва 792 йилнинг бошларида (1390 йили) вафот этади. Олимнинг Хоразмда ҳам яшагани ва у ерда ўзининг иккита асарини ёзгани маълум.

Тафтазоний мантиқ [логика], калом [риторика], ислом ақидалари, тафсири, фикҳ ва бошқа илмларда замонасининг ягона кишиси бўлган. Бу фанлар соҳасида ёзган асарлари катта шуҳрат қозонади. Замонасида ва ундан кейин яшаган олимларнинг кўпчилиги унинг асарларига шарҳ ва ҳошиялар ёзганлар. Унинг асарлари мадрасаларда асосий қўлланма сифатида ўқитиб келинган. Тафтазоний шунчалик катта шуҳрат қозондики, унинг номи билан мусулмон олимлари икки катта гуруҳга ажратилиб Тафтазонийдан олдин ўтганлар «Мутаққадимий» («Илгари ўтганлар»), ундан кейин ўтганлар эса «Мутааххирий» («Кейин ўтганлар») деб юритилди. Мўғуллар истилосидан кейин то Тафтазоний давригача унингдек исломшуносликда донг чиқарган бирорта олим учрамайди. Тафтазоний бу соҳада янги бир давр очган олим эди. У Туркияга ҳам сафар қилиб, у ерда ислом илми соҳасидаги кўзга кўринган олимлар билан баҳслашади, ҳаммасининг устидан ғолиб чиқиб, ўз илмини намоён қилади ва шу вақтдан бошлаб унинг асарлари Туркия мадрасаларида ҳам ўқитила бошланади.

Тафтазоний асарларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. «Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом» («Мантиқ ва риториканинг таъқидий баёни»). Логика ва риторика илмларига оид бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, Шарқда катта шуҳрат қозонган. «Таҳзиб ал-мантиқ...»қа бир қанча шарҳлар ёзилган. Бунга мисол қилиб Тафтазонийнинг эвараси Аҳмад ибн Яҳё (882/1477—1478 йили), Жалолуддин Муҳаммад ад-Даввоний (вафоти 907/1501 йили), Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Исфароиний (вафоти 944/1537 йили), Юсуф ал-Қаробоғий (вафоти 1055/1645

йили)лар томонидан ёзилган шарҳларни кўрсатиш мумкин. Тафтазонийнинг бу асари ва унга ёзилган шарҳларнинг бир неча қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

2. «Иршод ал-ҳодий» («Ягона қўлланма»). Бу грамматикага оид асар бўлиб, муҳим аҳамиятга эгадир.

3. «Ат-Таркиб ал-жалил» («Муҳим таркиб»). Бу асар ҳам грамматикага оид бўлса керак.

4. «Таркиб ғариб ва тартиб ажиб» («Ғаройиб таркиб ва ажойиб тартиб»).

5. «Шарҳ» Талхис ал-мифтоҳ» («Талхис ал-мифтоҳ» шарҳи). Бу Жалолуддин Маҳмуд ал-Қазвинийнинг (вафоти 739/1338—1339) «Талхис ал-мифтоҳ» («Илм каллидининг қисқа баёни») номли риторика ва баёнга оид машҳур асарига ёзилган шарҳдир.

6. «Баҳс ал-муштарак» («Муштарак баҳс»), «Шарҳ «ар-рисола аш-шамсийя» («Шамсийя» рисоласи шарҳи). Бу Нажмуддин Умар ал-Қазвинийнинг (вафоти 693/1293—94 йили) мантиқ илмига оид «Шамсия» номли машҳур асарига ёзилган шарҳ бўлиб, Тафтазоний уни ҳижрий 762 йил жумод ал-охир (1360 йил апрель) ойида ёзиб тугатган.

7. «Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин» («Дин асосларини изловчиларнинг мақсадлари»).

8. «Шарҳ Ақоид ан-Насафий» («ан-Насафий Ақоиди»нинг шарҳи). Бу Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафийнинг (вафоти 537/1142 йил) «Ақоид ан-Насафий» номли ислом ақидаларига бағишланган, Шарҳда кенг тарқалган асарига ёзилган шарҳдир. Тафтазоний бу асарини 768 йили шаъбон (1367 йил апрель) ойида Хоразмда ёзиб тугатган. Шу шарҳ энг машҳур шарҳлардан бўлиб, мактаб ва мадрасаларда кенг кўламда ўқитилган. Бу шарҳга кейинчалик бир неча олимлар ҳошиялар ёзганлар. «Шарҳ Ақоид ан-Насафий»нинг 8 та қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Бу асар тошбосмада нашр қилинган.

9. «Шарҳ «ал-Кашшоф» («ал-Кашшоф» шарҳи). Бу Абу-л-Қосим Замахшарийнинг «ал-Кашшоф» номли машҳур асарига ёзилган шарҳ бўлиб, Самарқандда 789/1387 йили ёзиб тугатилган. Буюк олим Замахшарий асарига ёзилган шарҳлар ичида энг мўътабари Тафтазонийнинг ана шу шарҳи ҳисобланади.

10. «Ат-Талвиҳ фи кашф ҳақойиқ ат-танқиҳ» («Тўғриланган ҳақиқатларни очиш учун изоҳлар»). Бу асар 758 йили зулқаъда (1367 йили ноябрь) ойда Туркистоннинг Гулистон деган жойида ёзилган.

11. Ҳадис илмига оид «Китоб ал-арбаин» («Қирқ китоб»).

12. «Китоб ал-фатовий ал-ҳанафия» («Ҳанафия мазҳаби фатволари китоби»).

13. «Кашф ал-асрор ва уддат ал-аброр» («Сирларнинг кашф этилиши ва яхши кишилар қуроли»). Бу асар Қуръон тафсири бўлиб, форс тилида ёзилган. Тафтазонийнинг бошқа асарлари эса араб тилида ёзилган. Юқорида қайд этилганлардан ташқари Тафтазонийнинг яна бошқа бир неча олимларнинг асарларига ёзган шарҳлари ҳам мавжуддир³⁴.

АЛОУДДИН АЛИ ИБН ЯҲЕ САМАРҚАНДИЙ ҚАРОМОНИЙ

Ҳожи Халфанинг «Кашф аз-зунун» китобида келтирган қисқа маълумотида айтилишича, бу олим 860/1456 йили вафот этган, Бухорийнинг шогирди бўлган. Олимнинг араб тилида ёзилган «Баҳр ал-улум фи-т-тафсир» («Тафсирда илмлар денгизи») номли асарини ёзишда Алоуддин тафсирга оид кўпгина китоблардан фойдаланган ва ўзидан анча фасиҳ ва фойдали нарсаларни қўшган. Бу китоб тўрт жилддан иборат бўлган.

КАБИР ИБН КАБИР ДИЗАҚИЙ САМАРҚАНДИЙ

XIV асрда яшаган қонуншунос олим. Шарқшунос Д. Г. Вороновский (1908 йил туғилган) бу олимнинг исми ҳақида гапириб, Кабир оти унинг отаси ва бобосидан ўтиб келиши, унинг бой табақадан келиб чиққанидан далолат беришини айтади. Эҳтимол, бу Мовароуннаҳрнинг мўғуллар истилосигача бўлган

³⁴ Тафтазоний ҳақида қаранг: Ш. Сомий, Қомус ас-аълум, III жилд; Қ. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, II жилд, 215-бет; СВР, III, № 1971—1972; СВР, IV, № 3268—3275; СВР, VI, № 4238, 4744—4752.

бирорта ҳукмроннинг лақабидир, деб ёзади у. Яна бу олимнинг кўрсатишича, Кабир ибн Кабирнинг фаолияти Амир Темурнинг (771/1370—807/1404) тахтга чиқишидан олдинги даврга тўғри келади. Олим Мовароуннаҳр ҳукмдори Туглуқ Темур (748/1348—764/1362) ва унинг ўғли Илёсхўжа ибн Туглуқ Темур (764/1362—791/1389) замонида ёки Темур ҳукмронлигининг илк давларида яшаган бўлиши ҳам мумкин³⁵.

Кабир ибн Кабир Жиззахда туғилиб ўсган ва кейинчалик Самарқандда илмий фаолиятини давом эттирган бўлиши керак. Кабирнинг ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзмасининг биричи бетиде унинг исми Кабируддин деб кўрсатилган (инв. № 1544/II, 213-варақ).

Кабир ибн Кабир асарларидан бизгача унинг «Фатово ал-Қабириӣ» («Қабирнинг фатволари») номли китоби етиб келган.

Асарда муаллиф ўзидан олдин ўтган бир қанча фикҳ олимлари китобларидан фойдаланган ва уларни зикр қилиб ўтган. Масалан, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Салома (вафоти 239/854) ёки Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Таҳовийнинг (вафоти 350/962) «Мухтасар ат-Таҳовий» (ат-Таҳовий қисқартмаси), Абу Лайс ас-Самарқандий, Умар ибн Абдулазиз «Садр аш-Шаҳид» (вафоти 536/1141), Муҳаммад ибн Юсуф ас-Самарқандий, Алоуддин Абу Бақр ал-Ҳасан ас-Самарқандий, ал-Қози ал-имом Заҳируддин Марғиционий (вафоти 600/1203 йил атрофи)ларнинг асарларидан мисоллар келтиради.

«Фатово ал-Қабириӣ» форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, унда жуда кўп арабча парчалар, турли китоблардан олинган мисоллар келтирилган. Бу фикҳ илмига оид масалалар тўплами ҳисобланади. Асар сўз бошидан бошланиб, 30 та китоб (боб)га бўлинади. Биринчиси «Китоб ат-таҳорат» («Таҳорат ҳақида китоб»), охиригиси «Китоб ал-васоё» («Васиятлар китоби»).

«Фатово ал-Қабириӣ»нинг иккита котиб томонидан 795/1393 ва 1125/1713 йили кўчирилган нусхаси (инв. № 3185/III), 1055/1596 йили номаълум котиб томони-

³⁵ Собрание восточных рукописей, VIII, Ташкент, 1967, стр. 282—283.

дан кўчирилган нусхаси (инв. № 2574/III), Муҳаммад Котиб томонидан 1046/1636 йили кўчирилган нусхаси (инв. № 3132/II) ва тахминан XVII асрда кўчирилган қўлёзма (инв. № 1544/II)лар УзССР ФА Шарқшунос-лик институтида сақланмоқда. Бу асарнинг бизга маълум бўлган бошқа кутубхоналарда мавжудлиги аниқланмади.

Кабир Самарқандийнинг «Масоил насир» («Ердам берувчи масалалар») номли китоби СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № 4047). Бу китоб ҳам мусулмон диний қонуншунослигининг бир қанча масалаларига бағишланган бўлиб, 35 китоб (бўлим)дан иборат. Асар Самарқандда ёзилган. Эҳтимол, бу «Фатово ал-Кабирий»нинг ўзга ном билан аталган нусхасидир.

ФИЕСУДДИН ЖАМШИД

Асли кошонлик (Эрон) бўлиб, кейинчалик Самарқандга келиб турғун бўлиб қолган. Фиёсуддин Жамшид ибн Масъуд ал-Коший, академик Қори-Ниёзийнинг айтишича, Улуғбек мактаби тарихида муҳим ўринни эгаллаган. Олим 1416 йилиёқ астрономияга оид асбоблар ҳақида рисола ёзган. Бу рисолада баён қилинган асбобларнинг кўплари Улуғбек расадхонасида бўлган.

Математика, геометрия, тригонометрия, механика ва астрономия каби фанларни чуқур билган Фиёсуддин Жамшид Улуғбекнинг эътибори ва ҳурматига сазовор бўлган. Мирзо Улуғбек расадхонани қуришдан олдин бу масалада Мавлоно Муъинуддин Кошифий, Қозизода Румий ва Фиёсуддин Жамшидлар билан маслаҳатлашиб олган.

Самарқандда яшаб ижод этган ва Улуғбек расадхонасининг пешқадам астроном олими Фиёсуддин Жамшид қуйидаги асарларнинг муаллифидир:

1. «Зижи Хоқоний дар такмили зижи Илхоний» («Илхон зижини такомиллаштиришда Хоқон зижини»). Бу асар астрономия жадвалларини тузишда Марога расадхонасида Насируддин Тусий (597/1200—672/1274) раҳбарлигида тузилган жадвалларга асос қилиб олинган. Ишга асос қилиб олинган жадваллар Фиёсуддин Жамшид томонидан танқидий ўрганиб чиқилган, камчиликлари тузатиш ва фан соҳасида эришилган янги

маълумотлар билан бойитилган. Фиёсуддин Жамшиднинг форс-тожик тилида ёзилган «Зижи Хоқоний дар такмили зижи Илхоший» асари бизгача етиб келган.

2. «Рисола ал-муҳития» («Доира ҳақида рисола»). Бу асар араб тилида ёзилган.

3. «Суллом ас-самовот» («Осмонлар нарвои»). Араб тилида ёзилган бу асар осмон жисмларини ўлчаш масаласига бағишланган.

4. «Нузҳат ал-ҳадойиқ» («Боғлар сайри»). Бу асарда муаллиф Улуғбек расадхонаси учун ўзи ихтиро қилган астрономияга оид асбобларни шарҳлаган.

5. «Мифтоҳ ал-ҳисоб» («Ҳисоб калити») 1427 йили ёзилган бўлиб, у арифметика ва алгебранинг муҳим масалаларига бағишланган. Асарда бу масалаларга оид бир қанча мураккаб мисоллар ечилган.

6. «Рисола ал-ватар ал-жайб» («Хорда ва синуслар ҳақида рисола»). Олимнинг бу сўнгги асарида ўз даврига нисбатан янги ҳисоблаш методлари берилган³⁶.

Фиёсуддин Жамшид мазкур илмий асарлари, мадраса ва расадхонада олиб борган амалий фаолияти билан Улуғбек даврида Самарқандда олиб борилган астрономияга оид илмий кузатишларга ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган олим эди. У астрономик жадваллар битмасданоқ тақрибан XV асрнинг 30-йилларида вафоғ этди.

«Улуғбек мактабининг математик ишлари ҳақида» номли мақоланинг муаллифлари³⁷ Фиёсуддин Жамшид астроном бўлиш билан бир қаторда математика олими бўлган ва таъбабат илми билан ҳам шуғулланган деб маълумот берадилар.

Фиёсуддин Жамшиднинг ижоди В. В. Баргольд, Г. Жалолов, Т. Н. Қори-Ниёзий, Б. А. Розенфельд, А. П. Юшкевич, С. Ҳ. Сирожиддинов ва Г. П. Матвиевская каби олимлар томонидан ўрганилган. Жумладан, кейинги икки олим Фиёсуддин Жамшиднинг «Мифтоҳ ал-ҳисоб» ва «Рисола фи муҳития» номли асарларининг

³⁶ Бу методлар академик Қори-Ниёзий томонидан «Астрономическая школа Улуғбека» (М.—Л., 1950) номли асарнинг 3-боб, 3-параграфидан ўрганилган. Бундан кейин асарнинг номи берилди.

³⁷ С. Ҳ. Сирожиддинов, Г. П. Матвиевская, О математических работах школы Улуғбека, В кн. «Из истории эпохи Улуғбека», Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1965, стр. 173—199. Бундан кейин мақоланинг номининга келтирамыз, холос.

арабчадан рус тилига қилинган таржимасини лозим бўлган изоҳлари билан оммалаштирганлар.

ҚОЗИЗОДА РУМИЙ

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда яшаб ижод этган бу олимнинг тўлиқ исми Мусо ибн Мавлоно Муҳаммад ибн Қози Маҳмуд бўлиб, ўз даврида ва ундан кейин ҳам Қозизода Румий номи билан шуҳрат қозонган.

У тақрибан 1360 йили туғилган. Асли Бруцца (Кичик Осенё) шаҳаридан бўлган. Қозизода Румийнинг илмий фаолияти асосан Самарқандда ўтган. У Самарқандга ўз илминини такомиллаштириш учун келган. Темурнинг сарой олими Мавлоно Аҳмад унинг бу ердаги муаллими эди³⁸.

Қозизода Румий илмга бўлган муҳаббати ва садоқати билан Улуғбек ҳурматига сазовор бўлган математик ва астроном олимлардан бири эди. Астроном олим Қозизода Румий Ғиёсуддин Жамшид вафотидан сўнг (тақрибан 1430 йил атрофлари) Самарқандда олиб борилаётган астрономик кузатишларга бошчилик қилган. 1420 йили Улуғбекнинг Самарқанддаги мадрасаси қурилиб битгач, Қозизода Румий шу мадрасада аниқ фаилардан астрономия бўйича биринчи мударрис қилиб тайинланади. Барча талабалар сиғари Абдурраҳмон Жомий, ҳатто Улуғбек ҳам шу мадрасага келиб Қозизода Румийнинг дарсларини тинглаганликлари ҳақида маълумотлар бор.

1424 йили Мирзо Улуғбек Самарқандда расадхона қуриш ишига киришишдан олдин юқорида айтганимиздек, бу масалада самарқандлик йирик олимлар—Ғиёсуддин Жамшид, Мавлоно Муъинуддин Кошифий ва Қозизода Румийлар билан келишиб олади. Бу ҳол «Афлотунни замон» (Ўз даврининг Афлотунни) деб аталган Қозизода Румийнинг ўз замонаси билимларидан тўла фойдаланганлигини ва ўша давр олимлари томонидан тўла тақдирланганлигини кўрсатади.

Қозизода Румий мударрислик қилиш ва расадхонада астрономик кузатишлар олиб бориш билан бир қаторда ҳисоб ва юлдузлар илмига оид бир қанча илмий

³⁸ «О математических работах школы Улуғбека», стр. 176.

рисолаларни ёзишга ҳам вақт топган. Қуйидаги асарлар унинг қаламига мансубдир:

1. «Рисола фи-л-ҳисоб» («Арифметикага оид рисола»). Бу рисолага номаълум муаллиф томонидан шарҳ ҳам ёзилган.

2. «Шарҳ мулаххас фил-ҳайъа» («Астрономия асосларига шарҳ»). Шарҳ қилинган асосий асарни Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (745/1344 йили вафот этган) ёзган. Бу шарҳ астрономия фанини ўрганувчилар орасида кенг тарқалган ва талабалар қўлида энг зарур қўлланма бўлиб қолган эди. Араб тилида ёзилган бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 1341) сақланмоқда.

3. Шамсуддин Самарқандийнинг (қар.) «Ашкол ат-таъсис фи-л-ҳандаса» («Ҳандаса илмида шакллар асо-си») номли асарига шарҳ. Бу шарҳ 1851 ва 1857 йилларда Истамбулда икки марта нашр қилинган. Шарҳнинг ҳар иккала нашри ҳам Шарқшунослик институтида мавжуддир.

4. «Рисолат ал-жайб» («Синус ҳақида рисола»).

5. Ат-Тафтазонийнинг «Мифтоҳ ал-улум» («Илмлар калити») номли асарига ёзилган батафсил шарҳ.

Қозизода Румий Ғиёсуддин Жамшиддан бир оз кейин, астрономик жадвалларни тузиш иши тугамасдан оқ (яъни 1437 йилгача) вафот этди. Қозизода Румийнинг қадрдон дўсти ва касбдоши Улуғбек олимнинг қабрига мақбара қурдирган. Бу мақбара Самарқандда «Шоҳи Зинда»даги бир гуруҳ мақбаралар ёнидан жой олган³⁹.

УЛУҒБЕК

Муҳаммад Тарағой (Улуғбек) машҳур давлат арбоби ва буюк олим эди. Академик В. В. Бартольд (1869—1930) Улуғбекка баҳо берар экан, тахт эгаси бўлган олим, мусулмон дунёси унганча бундай кишини кўрмаган, деб айтган эди. Ҳақиқатан ҳам Улуғбек халқ бошига турли-туман мусибатларни келтирувчи, инсонлар қўли билан неча ўн йиллар давомида яратилган фан

³⁹ История Узбекской ССР. I жилд. 472—473-бетлар; Астрономическая школа Улуғбека, стр. 54, 60, 94, 96, 97, 152, 154.

ва маданият ўчоқларини хароб қилувчи талон-торождан иборат бўлган урушлардан кўра, халқнинг нисбатан тинч яшаши, унинг илм-маърифатининг ошиши, фан ва маданият тараққиётини кўзлаган давлат арбоби ва буюк олим эди.

Улуғбек ҳижрий 796 йили 19 жумод ал-увло (1394 йили 22 март)да туғилди. Отаси Амир Темурнинг ўғли Шоҳрух Мирзо эди. Улуғбек Темурнинг барча ўғиллари ва набиралари каби ёшлигидан илм ўрғанади. Уч ёшлик Улуғбекни тарбия қилиш учун машҳур олим ва шоир, бирмунча асарларнинг муаллифи Шайх Ориф Озарий тайинланган эди. У Улуғбек билан тўрт йилга яқин бирга бўлиб, уни тарбиялади, ўқитди. Улуғбек ўзининг бу биринчи ўқитувчисини шундай эсда сақлаб қолган эдики, 46 йилдан кейин Исфароинда сайёр дарвини кийимида юрган устозини бемалол танийди. Улуғбек билан ҳамкорлик қилган улуғ астроном олимлар Қозизода Румий (қар.) ва Фиёсуддин Жамшид (қар.) лар ҳам унинг устозларидан бўлганлар.

Улуғбек 1427 йилдан сўнг ҳарбий ишлар билан шуғулланмай, бутунлай илмга берилиб кетди. 820/1417—823/1420 йиллар мобайнида Самарқандда қурилган Улуғбек мадрасаси биринчи маданият ўчоғи бўлди. Унда диний фанлардан ташқари дунёвий фанлар ҳам ўқитила бошланди. Юқорида айтганимиздек, Улуғбек бу мадрасага астрономия фанидан биринчи ўқитувчи қилиб Қозизода Румийни тайинлаган эди. Уша вақтларда Самарқандда яшаган Абдурраззоқ Самарқандий (қар.) Регистонда Улуғбек мадрасаси ёнида Улуғбек томонидан хонақоҳ қурдирилганлигини ёзади. Бобир эса мадраса билан хонақоҳдан жануброқда Улуғбек масжид ҳам қурдирганлигини ёзади. Баъзи бир олимларнинг фикрича, Улуғбек расадхонаси қурилгунгача юлдузларни кузатиш иши шу хонақоҳ ва масжидда олиб борилган.

XV асрда Мовароуннаҳрда фан тараққиётининг маркази бўлган Улуғбек расадхонаси Улуғбек бошчилигида Қозизода Румий, Фиёсуддин Жамшид, Муъинуддин Кошифий, Али Қушчи (қар.) ва Саъид Имоуддин каби астроном ва математик олимларнинг маслаҳати ҳамда бевосита иштирокида Кухак деган тепалик устига қурилади. Бу расадхонада бизнинг давримизгача ўз илмий қимматини сақлаб келаётган, ўз даврига

нисбатан ажойиб «мўъжиза» ҳисобланган «Юлдузлар жадвали» яратилди. «Зижи Кўрагоний» ёки «Зижи Улуғбек» деб аталган бу жадвалда 1018 та юлдузлар ўрни кўрсатилган. Бу асарнинг битта қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 2214).

«Юлдузлар жадвали» кириш ва асосий қисм-жадваллардан иборат. Кириш ўз навбатида тўрт қисмга бўлинади. Биринчи қисм турли Шарқ халқлари томонидан қабул қилинган йил ҳисобига, иккинчиси — амалий астрономия масалаларига, учинчиси — сайёралар назариясининг баёнига ва унча катта бўлмаган тўртинчиси — астрономияга бағишланган. Улуғбекнинг бу жадвали 1665 йили Оксфордда (Англия,) 1767 ва 1843 йиллари Лондонда, 1853 йили Парижда, 1917 йили Америкада нашр этилган. Улуғбек географик жадваллар ҳам тузган бўлиб, 1652 йили Лондонда Насируддин Тусийнинг географик жадваллари билан бирга нашр этилган.

«Зижи Улуғбек» муаллиф яшаган даврдаёқ Шарқ астроном олимлари ўртасида кенг тарқалган машҳур ва мақбул асар эди. Бу «Зиж»ни астроном олимлар ўрғанибгина қолмай, ундан фойдаланишни енгиллаштириш ва бошқа соҳа олимларига ҳам тушунарли бўлсин учун унга шарҳлар ёзганлар. Шундай шарҳлардан бирини Али Қушчи (қар.), иккинчисини эса Абдуали ибн Муҳаммад Биржандий (қар.) ёзган. Ўз даврининг истеъдодли астрономи бўлган Биржандий форс-тожик тилида ёзилган бу асарига «Шарҳи «Зижи Кўрагоний» («Кўрагоний зижи»га шарҳ») деб ном берган. Бу шарҳнинг 929/1522 йили муаллиф томонидан ёзилган ва бир қанча шакллар чизилган ноёб дастхат нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 704).

Улуғбек «Зиж»ининг муваффақиятли чиқишидаги асосий омиллардан бири Самарқанд расадхонаси ва ундаги астрономик асбоблар эди. Бу масаланинг таҳсинга сазовор ўришларидан бири шуки, «Юлдузлар жадвали»ни тузиш учун дастлаб муаллифнинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида Самарқанд расадхонаси қурилди, сўнг унга асбоблар ишланди ва ниҳоят кузатишлар олиб борилди. «Зиж»нинг ёзилишгача бўлган ана шу машаққатли ва фахрли йўлни босиб ўтиш жараёнида Улуғбек астрономия мактаби вужудга келди.

Бу мактаб кўплаб истеъдодли астроном ва математикларни етиштирди. Унинг таъсирида Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ҳиндистонда расадхоналар бино қилинди. Уларда астрономик кузатишлар олиб борилди ва кузатишлар самараси ўлароқ янги илмий асарлар яратилди.

Улугбек астрономиядан ташқари геометрия, тригонометрия ва математика билан шуғулланган. У ўзининг илмий текшириш ишларида ўз билими ва кузатишларига асосланиб қолмай, Афлотун, Арасту каби юнон олимлари, Аҳмад Фаргоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий ва шуларга ўхшаш ўзидан олдин ўтган ўрта осийлик олимларнинг асарларига суянган. Масалан, Улугбек «Юлдузлар жадвали»ни тузишда Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асарида фойдаланган. Улугбек аниқ фанларни ўрганиш ва уларга ҳомийлик қилиш билан чегараланиб қолмай тарих, адабиёт, муסיқа ва шеърят билан ҳам қизиққан, шеърлар ёзган⁴⁰, муסיқашунос сифатида янги куйлар яратган, шоир ва ёзувчиларга ҳомийлик қилиш йўли билан ўзбек ва тожик классик адабиёти тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган⁴¹. Улугбек Урта Осий халқлари тарихига оид «Улус арбаайи чингизий» номли асарнинг ҳам муаллифидир. Бу асарнинг Британия музейида сақланаётган қисқартма бир қўлёзма нусхасини полковник Мейлс 1838 йили Лондонда «Шажарат ат-турк» номи билан инглиз тилига таржима қилиб нашр қилдирган.

Улугбек Мовароуннаҳрда, айниқса, Самарқандда соғлиқни сақлаш ишларини ва табиблар фаолиятини яхшилашда анча иш қилган. Маҳаллий табиблардан ташқари, Самарқандга хорижий Шарқ мамлакатларидан, чунончи, Эрондан келган Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз ал-Кирмоний (қар.) хабибларга ўз билимларини орттириш ва ижод этишлари учун шароит яратиб берган. Натижада Кирмоний бир қанча тиббий асарлар ёзди ва уларни Улугбекка тақдим этди.

Улугбек Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларида ҳам ободончилик ишларига катта аҳа-

⁴⁰ А. Навоий, Мажлисун нафос (танқидий матн), Тошкент, 1961, 199-бет.

⁴¹ Бу ҳақда қаранг: Э. Р. Рустамов, Узбекская поэзия в первой половине XV в., М., 1963, стр. 29—35.

мият берди. Темур даврида қурила бошлаган, аммо битмай қолган Шоҳи Зинда ва Гўри Амир каби иморатлар Улуғбек даврида битказилди. Шаҳарда ажойиб боғлар барпо қилинди. Бобирнинг «Бобирнома» асарида ёзилишича, Улуғбек замонида бунёд қилинган, Боғи майдон деб аталувчи боғ Темурнинг Боғи дилкушо деб аталувчи боғидан афзал бўлган. Бобир Улуғбекнинг Куҳак тепалигида барпо этган «Чиннихона» номли чиройли ва хушхаво боғини ҳам мақтайди. Улуғбек Самарқандда булардан ташқари кўприклар, карвон саройлар, бозорлар, ҳаммомлар қурдирган.

Ҳаётининг кўп қисмини мамлакат ободончилиги, халқ фаровонлигини ошириш, илм-маърифатни кенг йўлга қўйиш ишига сарф қилган Улуғбек халқ оммаси орасида катта ҳурматга, муҳаббатга сазовор бўлган бўлса, сарой аҳли, дин пешволари ва талон-тороғ эвазига мол-мулк орттиришга, ҳаром томоққа ўрганиб қолган амирлар наздида эса бундай юксак эътиборга эга бўла олмади.

Аксинча, бу қора кучлар — жоҳиллар халқпарвар ҳукмрон, тахт устидаги олим — Улуғбекни ўзларининг ашаддий душманлари бўлмиш меҳнаткаш халққа, унинг орзу-умидларига яқин деб билдилар. Шунинг учун ҳам жаҳолат қурбонлари тил бириктириб падаркуш Абдуллатиф бошчилигида 853/1449 йили тақрибан октябрь ойларида улуғ ўзбек олими ва давлат арбоби Улуғбек жонига қасд қилиб, уни фожиали ҳалок этдилар.

Улуғбек ўлимидан сўнг мадраса ва расадхонада олиб борилаётган таълим-тарбия ва илмий текшириш ишлари бирмунча оқсаб қолди. Мутаассиб руҳонийлар, жоҳил амирлар дунёвий фанларга, ҳақиқий маърифатга қарши курашларини тўхтатмадилар, аксинча, мадраса ва расадхонада ишлаб турган олимларни, Улуғбекнинг дўстлари ва шогирдларини таъқиб остига олдилар.

XVI асрнинг бошларида феодал урушлар натижасида Мовароуннаҳрда ҳокимият Темурийлардан Шайбонийлар қўлига ўтгач, мамлакат хўжалигига, фан ва маданият тараққиётига яна путур етди. Расадхона моддий ва маънавий ёрдамсиз қолди, ҳатто 1501 йили мутаассиб руҳонийлар уни қасдан бузиб ташламоқчи бўладилар. Улар машъум ниятларига қисман етган бўл-

салар ҳам, тарих тараққиётига ғов бўла олмадилар. Самарқандда фан ва маданият олға қараб тараққий этаверди. Гоҳ барқ уриб гулласа, гоҳида сусайди, аммо ҳеч тўхтамади.

50 йилдан кўпроқ вақт бўлдиким, Самарқандда фан ва маданият кундан-кунга ўсмоқда ва ривожланмоқда. Бу бахтли кунларга ета олмаган Улуғбек каби Самарқанднинг ўтмиш олимлари эндиликда совет давридаги Самарқанд олимлари билан ўз илмий асарлари воситасида ҳамкор бўлмоқдалар. Улар ўзлари ёзиб қолдирган илмий асарлари орқали 2500 ёшга кирган қадим ва навқирон Самарқанд фани ва маданияти ҳақида ҳикоя қилмоқдалар⁴².

АЛИ ҚУШЧИ

Бу машҳур астроном олимнинг тўлиқ исми Алоуддин Абу-л-Ҳасан Али ибн Муҳаммад Самарқандий Қушчи бўлган. Али Қушчи 1404 йили Самарқандда туғилган. Унинг отаси Мулло Муҳаммад теурийлар хонадонига яқин бўлиб, кўп вақт Шоҳрух (1409—1447) саройида хизмат қилган. У ов қушларига қарайдиган ходимларга бошлиқ эди. Али қушчи отаси сингари ёшлигидан овга қизиқади, Улуғбекнинг қарчиғайларини тарбия қилади ва ниҳоят моҳир овчи бўлиб етишади. Шунинг учун ҳам Муҳаммад Қушчининг ўғли Али «Қушчи» деган лақаб билан шуҳрат топган. Али Қушчи қуш боқиш ва ов қилиш билан чегараланиб қолмади. Унинг Улуғбек саройида ҳалол хизмат қилиши, илмфанга бўлган ихлоси Улуғбекда Алига нисбатан муҳаббат уйғотди. Бу муҳаббат шу даражада кучли бўлган эдики, Улуғбек Алини «ўғлим» деб атар ва унинг илм олишида ва олим бўлиб камолотга етишида оталик вазифасини ўтаган эди.

⁴² Муфассал маълумот олиш учун қаранг Т. Н. Қары-Ниязов, *Астрономическая школа Улуғбека*, М.—Л., 1950; *Из истории эпохи Улуғбека*, Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1965. Бу тўпلامга қуйидаги мақолалар киритилган: Б. А. Ахмедов, *Улуғбек и политическая жизнь Маварауннахра XV в.*; Т. Н. Қары-Ниязов, *Улуғбек—великий астроном XV в.*; Д. Г. Вороновский, *Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улуғбека и его школы (IX—XVI вв.)*; С. Х. Сиражитдинов, Г. П. Матвиевская, *О математических работах школы Улуғбека*.

Али Қушчи Улуғбек мадрасасида толиби илмлик давридаёқ диний илмлардан дунёвий фанларнинг афзал эканлигини тушунди. Шу сабабдан у буюк ўзбек олимлари Мухаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва Абу Райҳон Беруний каби илм осмонининг юлдузлари яратган асарларни, астрономия, математика ва табобатга оид китобларни қунт билан ўқиди, ўрганди. У Самарқанд мадрасасида Қозизода Румий (қар.), Фиёсуддин Жамшид (қар.), Улуғбек, Мухаммад Ҳавофий сингари машҳур олимлардан дарс олди.

Али Қушчи Самарқанд мадрасасини битиргач, Улуғбекнинг руҳсати билан бир печа йил Эроннинг Кирмон вилоятида истиқомат қилди ва ижод этди. Бу ердаги олимлар ва шоирларнинг илмий мажлисларида иштирок этди, кўпгина китобларни мутолаа қилди, шарҳлар ва мустақил асарлар ёзди. Жумладан, Али Қушчи у ерда Насируддин Тусийнинг «Тажрид» номли асарига шарҳ ва «Рисолайи ашкол ал-қамар» («Ойнинг шакллари ҳақида рисола») номли асарини ёзди. Мазкур «Тажрид»га ёзилган шарҳнинг бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 5896/1).

Али Қушчи табиб ҳам эди ва табобатга оид «ал-Муъжиз фи-т-тибб» («Табобатнинг қисқа баёни») номли асар ёзган.

Улуғбек расадхонасини қуришда ва унда олиб борилган кейинги кузатиш ишларида Али Қушчи фаол иштирок этди. Қуҳак тепалигида қурилаётган расадхонанинг томи ёпилмасланоқ Қозизода Румий, орадан кўп ўтмай Фиёсуддин Жамшид вафот этди. Бу ҳол Али Қушчи ва унинг устози Улуғбек учун оғир жудолик бўлди. Шу даврдан бошлаб расадхонани қуриш ва уни зарур кузатиш асбоблари билан жиҳозлаш каби барча ишлар Улуғбекнинг зиммасига тушди. Али Қушчи бу ишда ҳам устози Улуғбекнинг содиқ ёрдамчиси бўлиб қолди.

Расадхона битгач, у жой катта бир илм ўчоғи ва тажриба майдонига айланди. Унда 100 дан ортиқ илм аҳллари астрономия ва математика каби аниқ фанларни ўрганиш билан банд бўлдилар. Бу олимлар расадхона ҳузуридаги икки катта кутубхона (бири расадхонага қарашли, иккинчиси—Улуғбекнинг шахсий мулки) дан

Бемалол фойдаланар эдилар. Улуғбек расадхонаси Урта Осиеда астрономия фанининг ривожланишига жуда катта ҳисса қўшди.

1451 йили бир вақтлар Улуғбек тарбиясида бўлган Темурийлардан Султон Абу Саид Самарқанд тахтини эгаллади. У Улуғбекнинг яқинларига, жумладан, Али Қушчига ҳам ҳомийлик қилди. Бу даврда Самарқанддаги маданий ҳаёт бирмунча тартибга келди. Шу даврда Али Қушчи Насируддин Тусийнинг «Тажрид» номли китобига илгари ёзган шарҳини тугатиб, Султон Абу Саидга тақдим қилди.

Абу Саид ўлимидан сўнг (1469) реакция ва хурофот янада кучлироқ бош кўтарди. «Рашаҳот айи ул-ҳаёт» китобида муаллифининг ёзишича, кунлардан бир кун Али Қушчи 9 та шогирди ҳамроҳлигида Хўжа Аҳрор ҳузурига келаётганида, уни узоқдан кўрган Хўжа Аҳрор ўз ҳузурдагиларга шундай деган экан: «Ана, ит 9 та итваччаси билан мен томон келаяпти». Дўстлари ва ҳомийларидан ажраган кекса олим Али Қушчи бундай шароитга бардош беролмай ўз ватанини тарк этиб, ўзга элларга кетишга мажбур бўлган. У 1471 йили кўпгина қариндош-уруғлари ва Самарқандда ёзилган асарларнинг анча қисмини олиб, ҳаж қилиш баҳонасида Самарқанддан Табризга қараб йўл олади ва Оққуюнлилар сулоласидан бўлган Узун Ҳасан (857/1453—883/1479) ҳузурига боради. Олимни бу ерда зўр ҳурмат билан қарши оладилар. Али Қушчи икки йил чамаси Узун Ҳасан ҳузурда бўлгач, уни Туркия султони Муҳаммад Фотиҳ (855/1457—886/1481—82) Истамбулга таклиф қилади. Олим Узун Ҳасаннинг розилиги билан 1472 йили Султон Муҳаммад Фотиҳ ҳузурига — Истамбулга боради ва Аё Сўфия мадрасасида бош мударрислик қилади. Али Қушчи Истамбулда 3 йилча яшаб, 1474 йили 71 ёшида вафот этади.

Али Қушчи 30 га яқин илмий асарлар ёзган бўлиб, кўпчилиги шу кунгача жаҳондаги турли қўлёзма фондларида сақланиб келмоқда. Жумладан, «Рисола фи ҳалл ашкол ал-қамар» («Ой шаклларининг таҳлили ҳақида рисола»). Олим бу асарини Кермон шаҳрида ёзган бўлиб, Самарқандга қайтгач, Улуғбекка тақдим қилган. Улуғбек бу асарни ўқиб чиқиб, Али Қушчининг билимига ва қобилиятига таҳсин ўқиган.

Олимнинг «Рисола дар илми ҳайъат («Астрономия илми ҳақида рисола») асарини форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, унинг бир нусхасини ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3356). «Рисола дар илми ҳайъат» Абдулла Афанди (1571 йили вафот этган) томонидан турк тилига таржима қилинган.

Олим «Рисолайи фатҳия» («Ғалаба рисоласи») асарида турли воқеалар, жумладан, Муҳаммад Фотиҳнинг 1472 йили Узун Ҳасан билан қилган жаҳш ва унинг устидан қозонган ғалабасини шарҳлайди. Бу рисолага машҳур турк олими Мирам Чалабий шарҳ ёзган.

«Рисолайи Муҳаммадия» («Муҳаммад рисоласи») форс-тожик тилида ёзилган рисола бўлиб, ҳинд математикаси ва астрономиясига бағишланган. Бу асарни Али Қушчи араб тилига таржима қилган. Олим бу асарини Самарқандда ёзган ва Истамбулда бўлган вақтида уни Муҳаммад Фотиҳга тақдим қилган. Рисоланинг форсча бир қўлёзмасини ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3356).

Али Қушчи тарих, география, маданият ва фан тарихига оид бир қанча асарлар ёзган бўлиб, улардан баъзиларини келтирамиз. «Тарихи хоқонин Чин» («Чин хоқонининг тарихи») асарида XV асрда Темурийлар давлатининг қўшини Шарқ мамлакатлари, айниқса, Хитой билан маданий ва иқтисодий-сиёсий муносабатларини кенгайтириш йўлида олиб борган ишлари ҳикоя қилинади. Асарда Хитойга бориб келиш йўлидаги мамлакатларнинг географияси, тарихи ва халқининг ҳаёти ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Мазкур асар XVI асрнинг охирларида турк тилига номаълум таржимон томонидан таржима қилинган. Унинг иккинчи тўла бўлмаган туркча таржимасини 1863 йили Истамбулда нашр қилинган. Бу асарнинг айрим қисмларини 1851 йили Флишер томонидан немис тилида, 1876 йили эса Зенгер томонидан француз тилида нашр этилган.

Али Қушчининг «Маҳбуб ал-ҳамоъил фи кашф алмасоъил («Масалаларни ечишда қўлланиладиган мақбул ён дафтари») номли асарида 20 га яқин фанлар (астрономия, математика, фалсафа, тарих, география, грамматика, стилистика, тафсир, ахлоқ ва шунга ўхшаш) нинг моҳиятини кўрсатилган. Айтишларича, Али Қушчи бу асарини ҳамма вақт ўзи билан бирга олиб

юрған. Булардан ташқари, олимнинг ўз давридаги фанларнинг таснифи ҳақида «Рисола фи-мавзуот ал-улум» («Илмларнинг мавзулари ҳақида рисола») номли асарини ёзганлиги ҳам маълум.

Кўпгина мустақил асарлар ёзган Али Қушчи замонасидаги олимларнинг асарларини чуқур ўрганди, уларга эргашди ва шарҳлар ёзди. Масалан, унинг Улуғбекнинг «Зижи Улуғбек», Насируддин Тусийнинг «Зижи Элхоний» ва Қутбуддин Шерозийнинг «Тухфат аш-шоҳия фи-л-ҳайъат» номли астрономия ва математикага оид асарларига, шунингдек, Насируддин Тусий, Тафтазоний (қар.) ва Қози Азуддинларнинг фалсафа, ҳуқуқ ва тилшуносликка оид асарларига ёзган шарҳлари шулар жумласидандир.

Шундай қилиб, Али Қушчи XV асрда Самарқандда туғилиб камол топган, илмий асарларини араб ва форс-тожик тилларида ёзган буюк олимдир. У астрономия, математика, география, геометрия, фалсафа, тарих ва тил каби фанларни мукаммал эгаллаган устоз ва бу фанларни ўрганишни тарғиб ва ташвиқ қилган маърифатпарвар мутафаккир ва зиёли киши эди.

Али Қушчининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига қизиқиш ва уни ўрганиш иши кундан-кунга ортиб бормоқда. Жумладан, ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида олим ҳаёти ва ижодига оид манбаларни жамлаш ва уларни тадқиқ қилиш иши бошланганига анча вақт бўлди⁴³. Академик Иброҳим Мўминов яқинда фан тарихи билан шуғулланувчи олимлар, астрономия ва фалсафа фани мутахассисларини кўп вақтлардан бери қизиқтириб келган Али Қушчи «Астрономияга оид рисола»нинг ўзбекча таржимасини кириш ва изоҳлари билан нашр эттирди⁴⁴.

⁴³ Али Қушчи ҳаёти ва ижоди ҳақида қаранг: «Ислом энциклопедияси» (инглиз тилида), янги нашри, VII жилд, 393-бет; К. Броккельман, Араб адабиёти тарихи, I жилд, 509; II ж. 208, 212, 234; Қўшимча II жилд, 329-бет; СВР, IV, 3309, 3310, 3311; История Узбекской ССР, I ж., 473 ва 488-бетлар; Т. Н. Кары-Ниязов, Астрономическая школа Улуғбека, стр. 54, 95—96; А. Носиров, Али Қушчи, Тошкент, 1964; «О математических работах школы Улуғбека, стр. 173—199.

⁴⁴ Али Қушчи, Астрономияга оид рисола, ЎзССР Фанлар академиясининг академиги И. М. Мўминов томонидан таҳрир этилган ва сўз боши, кириш мақола ёзилган, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1968.

БИРЖАНДИЙ

Улугбек мактабининг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири астроном ва математик Абдулалли ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Биржандий эди.

Биржандийнинг таржимаи ҳоли ҳақида етарли маълумотлар йўқ. Академик Т. Н. Қори-Ниёзийнинг ёзишича, у Улугбек мактабининг намояндalarидан Муъинуддиннинг ўғли Мансур Кошийнинг шогирди бўлган⁴⁵. Биржандийнинг илмий фаолияти унинг бизгача етиб келган илмий асарлари билан анча ойдинлашган. У қуйидаги асарларнинг муаллифидир.

1. «Шарҳ «Зижи Кўрагоний» («Кўрагоний зижи»га шарҳ»). Бу асар Улугбекнинг астрономия жадвалига ёзилган мукамал шарҳ бўлиб, Биржандий уни 929/1522 йили форс-тожик тилида ёзган. Бу шарҳнинг Биржандий ўз қўли билан ёзган, кўпгина шакллар чирилган дастхат қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 704.)

2. Қозизода Румийнинг (қар.) «Чағминий астрономик рисоласи»га ёзган шарҳларини изоҳлаган. Бу асарнинг бир қанча қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган бўлиб, жумладан, бир нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (№ 126.2^о).

3. «Шарҳ «ат-Таҳрир Мажастий» («Мажастий таҳрири»га шарҳ»). Биржандий бу шарҳнинг кириш қисмида ёзишича, Батлимуснинг (милодгача бўлган II асрнинг биричи ярми) «Мажастий» номли асарини Насируддин Тусий (672/1274 вафот этган) «Таҳрир ал-Мажастий» номи билан араб тилида баён қилган. Бу таҳрирда ва унга Низомуддин ал-Ҳасан ан-Нисобурий (Нишопурий)нинг ёзган шарҳида кўпгина изоҳ талаб сирли, қоронғи истилоҳ ва иборалар борлиги учун Биржандий уни қайта шарҳ қилган. Араб тилида қилинган Биржандий шарҳининг бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 464).

4. «Шарҳи китоби бист боби устурлоб дар маърифати аъмол устурлоб» («Устурлоб ишларини билиш ҳақида 20 бобли устурлоб китобига шарҳ»). Биржан-

⁴⁵ «Астрономическая школа Улугбека», стр. 54, 96—97.

дий бу асарда устурлоб (астролябия)ни батафсил шарҳлайди ва уни астрономиянинг турли масалаларига қўллаш лозимлиги баён этилган. Бу асар бир неча қўлёзма нусхада бизгача етиб келган бўлиб, улардан бири ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. №1854).

5. «Рисола дар маърифати тақвим» («Ил ҳисоби ҳақида рисола»). Бизгача етиб келган бу асар форс-тожик тилида ёзилган.

6. Тожик тилида астрономия ҳақида ёзилган рисо- ланинг ягона нусхаси Оксфордда сақланмоқда⁴⁶.

МУҲАММАД СОЛИҲ НИДОИИ САМАРҚАНДИИ

Шоир ва олим. Таржиман ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотларга эга эмасмиз. Унинг сўфиликка оид «Хужжат ал-анзор» («Назарлар хужжати») номли шеър билан ёзилган бир асари сақланиб қолган. Бу китоб- нинг XV асрда Навоий замондоши машҳур хаттот Мир Али Котиб томонидан Ҳиротда кўчирилган ажойиб но- дир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. №346). Демак, Муҳаммад Солиҳ Нидоий XV асрда ёки ундан илгари яшаган.

«Қомус-ал-аълум»да ҳам бу шоир эслатилиб, қуйи- даги бир байт шеъри келтирилган:

Жабру жафо мақу, бикун меҳру вафо, нигори ман,
Ҳандайн худ мабин, бибин гиряйн зор-зори ман
(Мазмуни: Эй нигорим, жабру жафо қилмагин, меҳру вафо
қилгин.

Узининг кулишинга қарамай, менинг зор-зор йиғлашимга
боққин).

АБДУРРАЗЗОҚ ИБН ИСҲОҚ САМАРҚАНДИИ

Асли самарқандлик машҳур сайёҳ, элчи ва тарих- навис олим. Абдурраззоқ Самарқандий 1413 йил

⁴⁶ Тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: «Астрономическая школа Улугбека», стр. 96, 97 и др; О математических работах школы Улугбека, 175; Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хаваразми до Улугбека, стр. 134; СВР, VI, № 4241.

7-ноябрда Ҳирот шаҳрида туғилган ва 1482 йили 69 ёшида шу шаҳарда вафот этган. Унинг отаси самарқандлик бўлган, ўзи ҳам Самарқандда бир қанча вақт яшагани, учун ҳам ўзига «Самарқандий» деган нисбани қабул қилган. Абдурраззоқ Самарқандийнинг ёзиб қолдирган асарларидан маълум бўлишича, у тафсири, ҳадис ҳамда тарих ва тил-адабиёт фанларидан етарли маълумотга эга бўлган. 24 ёшигача отаси, сўнг-ра акаларининг қўлида тарбияланган. Абдурраззоқ Самарқандийнинг Жамолуддин ва Шарафуддин исмли акалари бўлиб, булардан биринчиси ўткир арабшунос олим, иккинчиси эса адиб ва кимёгар бўлган. Умуман олганда, Абдурраззоқ Самарқандий туғилиб ўсган оила аъзолари XV асрдаги Ҳирот зиёлилари табақасига мансуб кишилардан бўлганлар.

Абдурраззоқ Самарқандий 24 ёшида Темурийлар саройига хизматга киради. Бу давргача у араб тилини ўрганиш билан банд эди. Шу машғулотининг якуни сифатида «Рисолайи Азудия» номли араб тили грамматикасига шарҳ ёзиб, уни Шоҳрухга бағишлайди. Қандайдир бир муносабат билан бу шарҳ Шоҳрухга тақдим этилиш маросимида Абдурраззоқ Самарқандийнинг ўзи дебочани ўқиб беради. Дебоча Шоҳрухга маъқул бўлгач, ўша мажлисдаги олимлар иштирокида яна ундан баъзи бир масалаларни сўраб, гўё имтиҳон қилади ва ёш олимнинг билимига қониқиш ҳосил қилгач, уни сарой хизматида ўтишга даъват этади.

Абдурраззоқ Самарқандий Шоҳрух саройида «мулозимлик» қилган даврида асосий машғулоти дипломатик ёзишмаларини олиб боришда қатнашиб, шахсан элчи сифатида хизмат қилган. 1442 йили Шоҳрух Жанубий Ҳиндистонга элчилик тайинлайди ва бунга Абдурраззоқ Самарқандий бошчилик қилади. Элчилик 1442 йилнинг 13 январида Ҳиротдан йўлга чиқиб, Эрон замини орқали Хурмуз бандари томон йўл олади. У бошчилик қилган элчилик 1444 йилнинг 27 декабрида Ҳиндистон сафаридан Ҳиротга қайтиб келади. Эртаси куни Абдурраззоқ Самарқандий ва у билан бирга Ҳиндистондан келган элчилар Шоҳрух қабулида бўладилар. Бу маросимда Абдурраззоқ Самарқандий Ҳиндистонга қилган сафарлари ҳақида ҳикоя қилиб беради. Шоҳрух 1445 йили 25 мартда Ҳиндистондан келган элчиларга ўз совға-саломларини топшириб, уларнинг Ҳиндистонга қайтишля-

ри учун рухсат беради ва яна ўзи тарафидан Насруллоҳ Жанобадийни Ҳиндистонга элчи қилиб юборади.

Абдурраззоқ Самарқандий сафардан кейин ҳам мулозимлик қилишда давом этади. У ҳаётининг кейинги даврларида Абу-л-Қосим Бобир саройида ҳам хизмат қилади. Абу-л-Қосимнинг 1453 йили Мозандаронга, сўнгра 1454 йили Самарқандга қилган юришларида қатнашади. Самарқандга қилинган юриш Абу-л-Қосим ва Мовароуннаҳр ҳукмрони Абу Саид ўргасида сулҳ тузилиши билан тугайди. Бу юришда самарқандлик дўстлари билан кўришиш имконига эга бўлган Абдурраззоқ Самарқандий Абу-л-Қосим билан Ҳиротга қайтади.

Абдурраззоқ Самарқандий 1463 йили 50 ёшида давлат ишларида қатнашишдан воз кечади ва Ҳиротдаги Шоҳрухия хонақоҳига шайхлик лавозимига тайинланади. Олимнинг давлат ишларидан воз кечиши унинг тинимсиз содир бўлиб турган сиёсий курашлар ва қонли юришлар натижасида обод қилинган ерларнинг харобаликка айланиши, халқнинг бошига қанчадан-қанча қайғу ва офат келтиришига бефарқ қараб тура олмаслиги оқибатидир.

Абдурраззоқ Самарқандий Урта Осиё ва Урта Шарқ мамлакатларининг XIV—XV асрлардаги тарихига оид бой маълумотлари билан тарихшунослар орасида шуҳрат топган «Матлаъи ас-саъдайн ва мажмаъи ал-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг кўшилиши») номли йирик тарихий асарнинг муаллифидир. Абдурраззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва ижоди ўзбек шарқшунос олими Асомиддин Уринбоев томонидан бир неча йиллардан бери чуқур илмий тадқиқ қилинмоқда. Ҳозирча бу тадқиқотчи Абдурраззоқ Самарқандийнинг ҳаёти ва ижодига оид иккита асарни босмадан чиқарди⁴⁷.

БУРҲОНУДДИН НАФИС ИБН ЭВАЗ КИРМОНИЙ

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандга хорижий Шарқ мамлакатларидан бир қанча олимлар келиб, маҳаллий

⁴⁷ А. Уринбоев, Абдурраззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси, Тошкент, 1960; А. Уринбоев, Абдурраззоқ Самарқандий, Тошкент, 1965.

ҳамкасб дўстлари билан ҳамкорлик қилганлар. Табобат илмининг шундай намояндаларидан бири Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал-Қирмоний эди.

Фан ва маданият ҳомийси бўлган Улуғбек Эроннинг Қирмон шаҳридан бўлган Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз-ни Самарқандга хизматга чақиртиради. Табиб оиласидан етишиб чиққан Бурҳонуддин Самарқандда ҳам табиблик касбини давом эттиради. У касалларни бевосита даволаш билан бир қаторда ўзи ҳам Ибн Сино ва Нажибуддин Самарқандий (қар.) сингари табибларнинг ёзиб қолдирган асарларини ўқийди, ўрганали ҳамда ўз билимини шу китобларни мутолаа қилиш билан бойитади. Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз бу билан чегараланиб қолмай, машҳур ўзбек табиби Нажибуддин Самарқандий (қар.)нинг «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари») номли асарига «Шарҳ «ал-Асбоб ва-л-аломат» («Касаллик сабаблари ва аломатлари» шарҳи)» номли шарҳини ёзади. Самарқандда тугатилган бу шарҳни Бурҳонуддин 827/1424 йили Улуғбекка тақдим этади. Нафис ибн Эваз ёзган шарҳнинг бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 2872) сақланмоқда. Нажибуддин Самарқандийнинг шарҳ қилинган асосий асари бизгача етиб келганлиги маълум эмас. Аммо Бурҳонуддиннинг ана шу шарҳи туфайлигина «ал-Асбоб ва-л-аломат» номли асар ёзилганлигини биламиз. Бу жиҳатдан ҳам шарҳнинг аҳамияти буюқдир. Бурҳонуддин Нафис ибн Эвазнинг шарҳи услуб жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Унда аввал шарҳ қилинаётган асарнинг матни кичик-кичик парчаларда келтирилган ва улар устига қизил чизиқ қўйилган. Ҳар бир келтирилган матн парчаси кетидан унинг шарҳи берилган.

Бурҳонуддин Нафис ибн Эвазнинг яна бир бизгача етиб келган ва ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган (инв. № 3320, 7636) қўлёзма асари «Шарҳ «ал-Муъжаз» («Қисқартма»нинг шарҳи)» Шарҳ табобати тарихини, айниқса, Ибн Синонинг ўзидан кейинги табибларга кўрсатган таъсирини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга.

Бурҳонуддиннинг бу асари Алоуддин Али Абу-л-Хазм ал-Қарший (696/1296 йили вафот этган) томонидан Ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг қисқартмаси — «Муъжаз ал-қонун»га араб тилида ёзилган шарҳ бўлиб, у тўрт

қисмдан иборат. Биринчи қисми назарий ва амалий та-
бобат ҳақида. Иккинчи қисми оддий ва мураккаб дори-
лар ҳақида. Учинчи қисми бадан аъзоларининг айрим-
айрим касалликларини аниқлаш ва даволаш ҳақида.
Тўртинчи қисми бадан аъзоларининг барчасига умумий
бўлган касалликларни аниқлаш ва уларни даволаш ҳа-
қида. Бурҳонуддиннинг ўз олдига қўйган вазифаси
«Муъжаз ал-қонуи»даги унча тушунарли бўлмаган ўрин-
ларни изоҳлашдан, шарҳлашдан иборат бўлган. Шунинг
учун ҳам у асарини шарҳлашдан олдин Ибн Синонинг
«Тиб қонунлари» ва бошқа бир қанча эътиборли тиббий
асарларини ўрганиб чиққан. Ҳожи Халфанинг ёзишича,
«Муъжаз ал-қонуи» шарҳларининг орасида мукаммали
ана шу Бурҳонуддин тарафидан ёзилган шарҳдир⁴⁸.

Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз Ибн Сино «Тиб қонун-
лари» қисқартмасига ёзган бу шарҳини Улугбек ҳузури-
да — Самарқандда тугатган ва 841/1438 йили май ойида
дунёвий илмлар муҳиби, олимлар ҳомийси Улугбекка
багишлаган. Бу «шарҳ» муаллиф даврида ҳам, ундан
кейин ҳам севиб ўқилган ва оммалаштирилган. Лакҳнав
(1855 ва 1895 йиллари), Техрон (1855 ва 1886 йиллари)
каби шаҳарларда тош босмада нашр эттирилган.

Бурҳонуддиннинг ҳаёти ва ижоди эндигина ўрганил-
моқда. Бу истеъдодли олим ижодини чуқур ўрганиш,
шарҳ табобати тарихини ёритиш билан бир қаторда.
Темурийларнинг, айниқса, Улугбекнинг хорижий Шарҳ
мамлакатлари билан қандай маданий ва иқтисодий ало-
қада бўлганлигини билишда ҳам катта илмий аҳамият-
га эга⁴⁹.

ХОЖА ЖАЛОЛУДДИН ФАЗЛУЛЛОҲ АБУ-Л-ЛАЙСИЯ

Олим ва шоир, Алишер Навоийнинг устози. Навоий
«Мажолис ун-нафис»да ўз устози ҳақида шундай ёза-
ди: «Самарқанд ақобиридиндур. Фақиҳ Абу-л-Лайс ав-
лолидиндир. Фикҳда уни Абу Ҳанифани соний дерлар эди
ва арабиятда Ибн Ҳожиб каффасида тугторлар эрди.
Саййид Шарифнинг шогирди эрди ва Саййид ўз хатлари
била умуми дарс айтурга ижозатномалар анинг учун

⁴⁸ Ҳ о ж и Х а л ф а, Қашф аз-зунун, VI жилд, 252-бет.

⁴⁹ Тўлароқ маълумот олиш учун қаранг; СВР, I, № 550.

битиб эрди. Фақир икки йил анинг қошида сабоқ ўқудум. Ончи илтифоти бор эдиким, фарзанд дер эрди. Бовужудким, Самарқанднинг аълам уламози эрди. Шеър ва муаммоға доғи мойил эрди. Бу матлаъ аларнинг-дурким:

Қадди чун сарви ту жонаст маро балки равон,
Сўям эй сарв, равон шавки, фидо созам жон
(Сенинг сарвдай қаддинг мен учун жон, балки қондир,
Эй сарв, мен томонга келгин, мен сечга жонимни фидо қилай).

Ва ҳоким отиға бу муаммо анингдурким:

Чун биҳишт оид ба фатҳ аз рўйи боғ,
Булбулаш гар гум шавад ёбад шикаст
(Богнинг кўринишидан кўз ўнгингда жаннат очилгандай бўлади,
Агар бу богнинг булбули бўлмаса, унинг кўринишига шикаст
етади).

Хожа Самарқандда тангри таоло раҳматига борди ва ўз хонақоҳида жаддининг [бобосининг] кунбадида мадфундур».

Улуғ Навоий берган бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий замонасининг машҳур олими бўлиш билан бирга шоирликдан ҳам хабардор бўлган. Фалсафа, фикҳ ва араб тили борасида Самарқанд олимларининг пешқадами ҳисобланган. Академик В. Абдуллаев Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий мадрасасида фақат Алишер Навоийгина эмас, балки Юсуф Андижоний, Юсуф Сафой, Ҳаримий Қаландар, марвлик Нодир, хоразмлик Бақой, қундузлик Муҳаммад Бадахший каби неча ўнлаб шогирдлар бўлганини қайд қилади⁵⁰.

Навоий эса Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий учун фақат шогирд эмас, балки энг яқин киши, фарзандек бўлган. Навоий Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийда 1465—1467 йиллар орасида икки йил таълим олган. Фақат мадрасадагина таълим олмай, устозининг оиласи ҳам шоир учун тарбия макони бўлган, шоир кўп вақтини ана шу оилада ўтказган. Бу яқинлик кейинчалик ҳам давом этган. Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийнинг ўғиллари Хожа Ҳоқанд Абу-л-Лайсий ва Хожа Абу-л-Қосим Абу-л-Лайсийлар Ҳиротга бориб, Алишер Навоийнинг ҳимояси ва тарбиясида вояга етдилар.

⁵⁰ В. Абдуллаев, Навоий Самарқандда, Тошкент, 1968, 51-бет.

Хожа Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийнинг қабри ҳозиргача Самарқандда халқ зиёратгоҳи бўлиб келмоқда⁵¹.

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

Олимнинг тўла номи Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандийдир. Унинг таржуман ҳоли ҳақида маълумотлар жуда кам бўлиб, булар асосан унинг «Тазкират аш-шуаро» номли асаридан олинган маълумотлардир. Алишер Навоий «Мажолис ан-нафос» номли асарида Давлатшоҳ ҳақида қисқача маълумот бериб, унинг бир байт шеърини ҳам келтирган.

Давлатшоҳ асли самарқандлик бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқаро (1469—1506) замонида Ҳиротда яшайди. Унинг отаси Бахтишоҳ ал-Ғозий Шохрухнинг (1409—1447) амирларидан бўлиб, кўпгина урушларда қатнашгани ва баҳодирликлар кўрсатгани учун «ал-Ғозий» лақабини олган. Тазкирада Давлатшоҳ ўз биродари амир Разиуддин Али ҳам султонларнинг энг яқин кишиси ва амирларидан, султон Абу-л-Қосим Бобирнинг яқин кишиси ва Муҳаммад Худойдоднинг амири бўлганини ёзади.

Давлатшоҳнинг туғилган йили маълум бўлмаса ҳам, 50 ёшга кирганида «Тазкират аш-шуаро» асарини ёза бошлаганини асарда қайд қилиб ўтган. Тазкира 892/1486—87 йили ёзиб тугатилган. Агар муаллиф бу асарни ёзишга икки, уч йил сарфлаган бўлса, у тахминан 839—840/1436—1437 йиллари туғилган бўлиб чиқади. Давлатшоҳ Самарқандда ўқиб, машҳур олим ва шоир Фазлуллоҳ Самарқандийдан (қар.) таълим олади. У ўқимишли киши бўлиб етишишига қарамай, илм-фан билан фақат умрининг сўнгги йилларидагина шуғулланган. Давлатшоҳ ота-боболари каби сарой хизматига, ҳарбий ишларга жалб қилинади, Шохрух ва Ҳусайн Бойқаро олиб борган кўпгина урушларда қатнашади. У сўнгги марта Султон Ҳусайн билан Султон Маҳмуд (Абу Саиднинг ўғли) ўртасида Чакмансарой деган жойда бўлган жангда қатнашган. Хондамирнинг кўрсатишича, бу уруш 875/1471 йили содир бўлган⁵². Бундан

⁵¹ Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий ҳақида мукаммал маълумот олиш учун академик В. Абдуллаевнинг юқорида кўрсатилган китобига қаралсин.

⁵² Қаранг: Б. Аҳмедов, Давлатшоҳ Самарқандий, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1967, 6-бет.

маълум бўлишича, Давлатшоҳ 1471 йилларгача ҳарбий иш билан банд бўлган. У 60 йилга яқин умр кўриб, 900/1495 йили вафот этган.

Давлатшоҳ умрининг кўли ҳарбий хизматларда ўтиб кетганига ачинади. Шунинг учун умрининг охирида бутун амаллардан воз кечиб, деҳқончилик билан шуғулланади. У бўш вақтини тамоман илм-фанни ўрганишга, камолотини оширишга сарфлайди. Ана шундай ният билан илмга бел боғлаган олим ўзидан олдин ва ўз замонасида яшаган шоирларга онд материалларни тўплайди ва улар ҳақида форс-тожик тилида «Тазкират аш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») номли машҳур асарини ёзиб қолдиради. Бу тазкира «Тазкиран Давлатшоҳий» («Давлатшоҳ тазкираси») номи билан ҳам юритилади. Давлатшоҳ тазкирани ёзишда ўзидан олдин ўтган жуда кўп олимларнинг асарлари ва тазкираларидан фойдаланган.

«Тазкиран Давлатшоҳий» Хусайн Бойқаро билан Алишер Навоийга бағишлаб ёзилган. Тазкирада асосан IX—XIV асрларда яшаган 150 та шоир ҳақида маълумот берилиб, уларнинг шеърларидан парчалар келтирилган. Булардан тўққизтаси машҳур араб шоирларидан Лабид (VII асрда вафот этган), Абу Нувос (вафоти тахминан 814 й.), Абу Таййиб ал-Мутанаббий (вафоти 963 й.), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) кабилардир. Қолган шоирлар форс-тожик ва ўзбек тилида ижод этганлар.

«Тазкират аш-шуаро» Шарқ олимларининг кўпчилигига хос бўлган усулга мансуб ўлароқ етти табақага⁵³ (бобга) ажратилган. Ҳар қайси табақага тахминан йигирматадан шоир ва бошқа шәхслар киритилган. Асарнинг бошида муқаддима берилиб, унда Давлатшоҳнинг шоирлик санъати, унинг фазилатлари ҳақида ёзди ва юқорида айтиб ўтилган тўққизта араб адиблари ҳақида маълумот беради.

Тазкиранинг биринчи ва иккинчи табақалари Эрон ва Ўрта Осиёда X—XI асрларда яшаган 21 шоирнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган. Учинчи, тўртинчи ва бе-

⁵³ Шарқ олимлари ўртасида ўз асрларини «етти иқлим» (ернинг етти иқлимга бўлиниши каби) ёки «етти табақа» (осмоннинг етти табақадан иборат бўлиши каби)га ажратиш одат тусига кириб қолган.

шинчи табақаларнда Хоразмшоҳлар (1077—1231), Элхонийлар (1258—1349) ва Музаффарийлар (1315—1393) даврида яшаб ижод этган 53 шоир ҳақида маълумот берилган. Олтинчи ва еттинчи табақалар Темур ва Темурийлар замонида ўтган 41 шоирга бағишланган.

Тазкира хотимасида Давлатшоҳ билан замондош буюк шоирлар Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа яна тўртта шоир ҳақида сўз юритилади.

«Тазкират аш-шуаро» фақат шоирлар ҳақида маълумот бериб қолмай, унда муаллиф яшаган замоннинг подшоҳ ва вазирлари, машҳур кишилари ҳамда XIV—XV асрларда Урта Осиё ва Хуросонда содир бўлган сиёсий воқеалар ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Тазкирадаги тарихий воқеаларга оид маълумотлар ичида Эрондаги сарбадорлар ҳаракатига оид хабарлар, айниқса, муҳим аҳамиятга эгадир.

Давлатшоҳ ўз замонида юз бераётган воқеалар ҳақида ёзар экан, замонидаги баъзи олим ва ширларнинг ҳақ гапни айтишдан қўрқиб, ҳоким табақаларга насихат қилишдан тилларини тийиб юрганликлари учун айблайди (Бомбай нашри, 423-бет; Досхудо, «Луғатнома», «Ғ» ҳарфи, 47-бет). Асарнинг бошқа бир жойида эса амалдорларнинг тошбағирлиги, мутакаббирлиги, қонхўрлиги, қиладиган иши мусулмонларнинг молига тамағирлик, ёлгон сўзлаш ва бўҳтондан иборат эканидан шикоят қилади (Бомбай нашри, 291—292 ва 437-бетлар; «Луғатнома», «Ғ» ҳарфи, 47-бет).

Шундай қилиб, «Тазкират аш-шуаро» фақат адабий асар бўлиб қолмай, муҳим тарихий манбадир. «Тазкират аш-шуаро» кўпдан бери Шарқ ва Ғарбнинг маданият ва адабиёт ихлосмандаларини ўзига жалб этиб келмоқда. Ундан кўплаб олимлар муҳим илмий манба сифатида фойдаланмоқдалар. Урта Осиё тарихи ва адабиётини ўрганишда бу тазкира алоҳида илмий қимматга эгадир.

«Тазкират аш-шуаро»нинг қўлёзмалари дунёнинг кўпгина кутубхоналарида сақланмоқда. Жумладан, ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида 11 та нусха бўлиб, 972/1565 йили Мунажжим ан-Нишопурий (инв. № 4352), 979/1571 йили Иброҳим ибн Ҳофиз Раҳимдол (инв. № 53), 983/1575—76 йили номаълум котиб (инв. № 5666), 988/1580 йили Муҳаммад Боқий Самарқандий (инв. № 2262) ва 1025/1616 йили Муҳаммад Муҳсин

ал-Ҳиравий томонидан (инв. № 2119) кўчирилган бу қўлёзмалар қадимийлиги ва чиройли безаклари билан катта аҳамиятга эгадир.

«Тазкират аш-шуаро»нинг тўла форсча матни тош босма ҳамда типография усули билан 1259/1843 йили Истамбулда, 1305/1887 йили Бомбайда, 1901 йили Лондонда ва 1958 йили Техронда босиб чиқарилди. Асардан олинган айрим парчалар турли мамлакатларда кўплаб нашр этилган. Тазкиранинг тўла инглизча таржимаси 1900 йили машҳур инглиз олими Эдуард Броун томонидан Лейденда нашр этилади. 1318/1900 йили Хивада Муҳаммад Рафиъ томонидан эски ўзбек тилига ҳам таржима қилинган. Бу қўлёзма тарзида ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 7016).

ЎзССР ФА Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими, тарих фанлари кандидати Б. Аҳмедов «Давлатшоҳ Самарқандий» номли китобчани нашр эттирди (Тошкент, 1964). Асарда Давлатшоҳ яшаган давр, унинг таржимаи ҳоли ҳақида қисқача маълумотлар берилган ва «Тазкират аш-шуаро»даги адиблардан 35 таси ҳақида маълумотлар илова қилинган, холос. Бу катта (1958 йилги Техрон нашрида 569 бетдан иборат) асарни тўла илмий ўрганиш, ўзбек тилига таржима қилиш ва кенг китобхонлар оммасини таништириш олимларимиз олдидаги муҳим вазифадир⁵⁴.

РУКНУДДИН МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ

«Қомус ал-аълум»нинг муаллифи Сомийнинг берган маълумотларига қараганда, Рукнуддин Самарқандий машҳур олим бўлиб, Ҳусайн Бойқаро замонида яшаган ва Ҳандак Қунуж шаҳрида қози ва имомлик қилган, ҳинд тилини яхши билган. Ҳинд браҳманларидан Баҳргир Браҳман Жўжий билан қилган баҳсларини ёзиб қолдирган. Бундан ташқари Рукнуддин Самарқандий «Ҳавз ал-ҳаёт» («Ҳаёт ҳовузи») номли китобни ҳинд тилидан форс тилига таржима қилган. Сомий бу китобнинг

⁵⁴ Давлатшоҳ ва унинг тазкираси ҳақида қараи: Алишер Навоий, Мажолисун нафис, Тошкент, 1961, 171-бет; Сомий, Қомус ал-аълум, III ж., Истамбул, 1891, 2183-бет; Деҳхудо, Луғатнома, «Ғ» ҳарфи, 46—47-бетлар; Ислоҳ энциклопедияси (инглиз тилида), 25-ж., 179-бет, СВР, I, № 292—300; СВР, V, № 3571—3577.

форс вилоят кутубхонасида 927-рақам билан мавжудлигини кўрсатиб ўтади. Бу олим ҳақида бошқа маълумотларни учратмадик.

СОЛИМ САМАРҚАНДИЙ

«Қомус ал-аълум»даги маълумотларга қараганда, Солим Самарқандий XV асрда Самарқандда яшаб ижод этган машҳур олим ва шоир. Унинг қандай илмий асарларни ёзганлиги ҳозирча бизга маълум эмас. Солим Самарқандий Мирзо Улуғбекнинг суҳбатдоши ва ҳаммактаби бўлган.

Солим Самарқандий умрининг кейинги даврини Ҳиротда ўтказди. «Қомус ал-аълум»да келтирилган тушкунлик руҳида ёзилган бир байт шеърнинг мазмунига қараганда, олим Ҳиротдан Самарқандни афзал кўрган, баъзи бир сабабларга кўра Самарқанддан кетиб қолганлигини бахтиқаролик деб ҳисоблайди; умрида мақсуд шамъи бир марта ҳам унинг қоронғу туини ёритмаганлигидан зорланади.

Улуғбекнинг ватандоши, ҳаммактаби ва ҳамсуҳбати бўлган Солим Самарқандийнинг ижоди ва ҳаётини ўрганиш Темурийлар давридаги Самарқанд фани ва маданияти тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга. Бунинг учун эндиликда Солим Самарқандийнинг олим бўлганлигини исботлайдиган яна ҳам ишонарли далилларни топмоқ керак⁵⁵.

АБУ-Л-ҚОСИМ ИБН АБУ БАКР ЛАЙСИЙ САМАРҚАНДИЙ

XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган бу машҳур тилшунос ва адибнинг араб тилида ёзилган «Рисола фи-л-истиъора» («Истиора ҳақида рисола») номли китоби Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган бўлиб, унинг бешта қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. №№ 2434/1, 2979/IX, 4070/XIII, 4070/XII). Абу-л-Қосимнинг бу асари 888/1483 йиллар атрофида ёзилган бўлиб, «ал-Истиъорот ас-Самарқан-

⁵⁵ Солим Самарқандийнинг олим ва шоир бўлганлигини «Самарқанд — олимлар ва шоирлар шаҳри»да (25-бет) ҳам уқтириб ўтилган.

дийя» («Истиоралар ҳақида Самарқандий рисоласи») ёки «Фаронд ал-фавонд ли-тахқиқ маоний ал-истиёра» («Истиора маъноларини аниқлашда фойдалар дурлари») деб ҳам юритилади. У уч қисм — «иқд» (маржон)дан иборат бўлиб, ҳар бир «иқд» ўз навбатида бир неча «фаррида» (дур)лардан ташкил топган. Мазкур асарнинг битта нусхаси (инв. № 2434/1) 1227/1812 йили Бухоро амири Ҳайдар (1215/1800—1242/1826) учун тайёрланган.

Абу-л-Қосимнинг «Истиора ҳақида рисола» номли бу асари муаллиф яшаган даврда ҳам ва ундан сўнг ҳам севиб ўқилган, ўрганилган ва унга бир қанча тилшунос олим ва адиблар томонидан шарҳлар ёзилган. Жумладан, 944/1537 йили Самарқандда вафот этган Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ ал-Исфароний «Шарҳ «ал-Истиорот ас-Самарқандий» («ас-Самарқандий истиоралари»га шарҳ») ва Мулла Муҳаммад Содик «Шарҳ «ар-Рисолат ас-Самарқандийя» («ас-Самарқандий рисоласи»га шарҳ») номли араб тилида ёзилган асарлари адиб Абу-л-Қосим «Истисра»ларини шарҳлашга бағишлангандир. Бу шарҳларнинг тўртта қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. №№ 1395/III—IV, 2434/III, 8949/X).

Абу-л-Қосим Самарқандийнинг «Рисола фи-л-истиора» номли асари ва унга ёзилган шарҳларнинг қўлёзмалари Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг жуда кўп кутубхоналарида мавжуддир. Асар бир неча мартаба тош босмада ҳам нашр этилган.

МИРАМ ЧАЛАБИЙ

Улуғбекнинг ҳамкори ва содиқ ёрдамчиси машҳур астроном, Қозизода Румийнинг (қар.) набираси Маҳмуд ибн Муҳаммад — Мирам Чалабий деган ном билан фан оламида машҳур бўлган. Олим XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларида яшаган. Бобосининг касбини эгаллаган Мирам Чалабий етук астроном бўлган ва бу соҳага онд асарлар ёзган. У Самарқанд расадхонасида ишлаган. Улуғбек астрономия мактабининг истеъдодли намоёндаларидан бири бўлган.

Қуйидаги қимматли асарлар Мирам Чалабийнинг қаламига мансубдир:

1. «Дастур ал-амал ва тасҳиҳ ал-жадвал» («Дастур ал-амал ва жадвалга тузатиш»). Бу форс-тожик тилида ёзилган асар Улугбек жадвалларига ёзилган шарҳдан иборат бўлиб, турк султони Боязид II нинг (1481—1512) илтимосига кўра ёзилган. Унинг қўлёзма нусхалари Париж ва Истамбул кутубхоналарида сақланмоқда.

2. Али Қушчининг «Рисолат ал-фатҳия»сига ёзилган «Шарҳ «Рисолат ал-фатҳия» («Рисолат ал-фатҳия»га шарҳ») номли асарининг ҳам бир нусхаси бизгача етиб келганлиги маълум.

3. «Рисола фи таҳқиқ самт ал-қибла» («Қибла томони аниқлаш ҳақида рисола»).

4. «Рисолат ал-жайб ал-жомиъа» («Синус ҳақида мукаммал рисола»).

Олимнинг мазкур асарлари Самарқандда яшаб ижод этган олимларнинг фаолиятини тўла ўрганганда асосий манба бўлиб хизмат қилади⁵⁶.

ФАЗЛУЛЛОҲ ИБН РЎЗБЕХОН ИСФИХОНИЙ

Афзалуддин Фазлудлоҳ ибн Жамолуддин Рўзбехон ибн Фазлудлоҳ ибн Муҳаммад Хунжий ал-Исфихоний 862/1457 йили Хунж (Эрон) да исфихонли амалдор оиласида туғилди. Ибн Рўзбехоннинг ёшлик ва йигитлик чоғлари Шероз ва Исфихонда ўтди. Ибн Рўзбехон она юртида ўқишни тамомлагач, биринчи марта 17 ёшида Ҳижозга, иккинчи марта 25 ёшида эса Маккага саёҳат қилади ва у ерда Қуръон ва араб адабиётини ўргангани, мисрлик ва ҳижозлик шайх ва олимларнинг дарсларини тинглайди. Бўлғуси олим Ибн Рўзбехон дунёқарашининг шаклланишида машҳур мисрлик тарихчи ва тилшунос Шамсуддин Муҳаммад ас-Сахавийдан (1427—1497) олган дарслари катта аҳамият касб этди.

Иккинчи саёҳатидан Шерозга қайтиб келган Ибн Рўзбехон «Ҳалли тажрид» ва «Бадий аз-замон фи қиссат Ҳайй ибн Яқзон» («Ҳайй ибн Яқзон қиссаси ҳақида замон ажойиботлари») номли асарларни ёзди. Марҳум арабшунос олим М. А. Сальенинг фикрича, кейинги

⁵⁶ «Астрономическая школа Улугбека», стр. 54, 56, 96; «Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хазини до Улугбека», стр. 129; «О математических работах школы Улугбека», стр. 173—199.

асар Ибн Сино ва XII аср файласуфи Ибн Туфайл рисо-
лалари мавзунга тақлидан ёзилган. 892/1486 йили Ибн
Рўзбехон бизгача етиб келмаган мазкур асарни Оққуюн-
дилар сулоласидан бўлган Султон Ёқубга 884/1479—
895/1490) тақдим этади ва шу йилдан бошлаб у Султон
Ёқуб девонига котиблик хизматига ўтади. 897/1490 йили
котиб — олим Султон Ёқуб давлатни идора этган даври-
га оид «Дунё зийнати бўлган Амний тарихи» номли
асарини ёзиб тугатади. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари
Париж ва Лондон кутубхоналарида сақланмоқда. 1957
йили йирик шарқшунос олим В. Ф. Минорский томони-
дан бу асарнинг қисқартирилган инглизча таржимаси
Лондонда нашр этилди.

Ибн Рўзбехон 909/1503 йили Эронда давлат тепасига
Исмоил I нинг келиши билан Табриздан Кушонга келиш-
га мажбур бўлади. Бу ерда шиа мазҳабида бўлган Ҳа-
сан ибн Муайяд ал-Ҳиллийнинг (1250—1325 й.) «Ҳақи-
қат йўли...» номли асарига қарши ўзининг «Нотўғри
йўлдан қайтиш» номли мунозарали асарини ёзади.

909/1503—1504 йили Ибн Рўзбехон шиалар таъқиби
остида Хуросонга қочишга мажбур бўлади. Бу ердаги
сиёсий ҳодисалар тезда олимни Муҳаммад Шайбоний-
хон (1500—1510) ҳузурига, Бухорога кетишига мажбур
қилади. Бу ерда яшаган даврида Ибн Рўзбехон бир
қанча асарлар ёзади. Жумладан, 914/1508—1509 йили
«Меҳмонномаи Бухоро» («Бухоро меҳмонномаси») ном-
ли йирик, қимматли тарихий асарини ёзган⁵⁷.

1510 йили Шайбонийхоннинг вафотидан кейин Ибн
Рўзбехон Самарқандда яшайди. Бу давр ҳақида у ўзи-
нинг «Сулук ал-мулук» («Подшоҳларга йўл-йўриқ»)
номли асарида ёзади.

«Сулук ал-мулук» ҳижрий 920 йили рабнул-аввал
(1514 йил апрель, май) ойда ёзиб тугатилган бўлиб,
ўша вақтда Бухоро ҳокими, кейинчалик бутун Мова-
роуннаҳрнинг ҳукмдори шайбоний Убайдуллохонга
(1533—1539) бағишланган. Убайдуллохон 918/1512—
1513 йили Заҳируддин Муҳаммад Бобир устидан ғалаба
қозонганидан сўнг, Ибн Рўзбехонга «Сулук ал-мулук

⁵⁷ Бу асар ҳақида тўлароқ маълумот олинш учун қаранг:
Р. П. Д ж а л л о в а, Записки Бухарского гостя (Минхан-наме-йи
Бухара) Фазлаллаха б. Рузбехана Исфихани (автореферат), Таш-
кент, 1965.

асарини ёздириш мақсадида уни Самарқанддан Бухорога чақиртирган эди. Демак, олим Самарқандда 3—4 йил истиқомат қилган.

Котиб, олимнинг «Сулук ал-мулук» номли асари шарнатнинг йўл-йўриқлари асосида давлатни идора қилиш масалаларига бағишланган бўлиб, 15 бобдан иборат. Бунда шоҳ саройидаги лавозимларга кишиларни тайинлаш, уларнинг вазифалари, ҳаж маросимини ташкил этиш, жума кунда бўладиган йиғилишлар, ҳайитлар, хайру эҳсонлар тарқатиш, солиқлар жорий этиш ва уларни йиғиб олиш, тоғиб олинган ва давлат ҳисобига ўтказилган мол-мулклар, жазо бериш қонунлари, кўз-ғолоналарни бостириш, урушда олинган ўлжаларни тақсимлаш, турли давлат қонунлари, христиан ва яҳудийларга муносабат каби масалалар талқин этилган. Бу асар бизгача бир неча нусхаларда етиб келган бўлиб, унинг Ибн Рўзбехон қўли билан ёзилган дастхати СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. А 316). XVIII асрнинг бошида ва ундан кейинги йилларда кўчирилган иккита қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3639, 2621).

Ибн Рўзбехоннинг 921/1515—1516 йилдан кейинги ҳаёти ҳақида ишонарли маълумотларга эга эмасмиз. Гиёсуддин Хондамирнинг хабар қилишича, Ибн Рўзбехон ҳижрий 927 йил жумодал увло (1921 йил апрель) ойида Бухорода вафот этган⁵⁸.

СУЛТОН АЛИ ТАБИБ ХУРОСОНИЙ

Султон Али XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи яримларида Ўрта Осиё ва Хуросон шаҳарларида, айниқса, Самарқандда узоқ муддат яшаб ижод этган истеъдодли табиблардан бири эди. 40 йилдан ортиқроқ табобат илми билан шуғулланган Султон Али қўлга киритган тиббий тажрибалари асосида иккита асар ёзган ва ҳар иккаласи ҳам бизгача етиб келган. Улардан бири «Дастур ал-илож» («Қасалларни даволаш бўйича қўлланма») номли китобини 933/1526—1527 йилларда шайбонийлардан Самарқанд ҳокими Абу Мансур Кўчкунчихон (916/1510—936/1530) саройида ёз-

⁵⁸ Қаранг: «Персидские и таджикские рукописи ИНА АН СССР», I, М., 1964, № 2263, 2595—2596; СВР, III, № 2090—2091.

ган ва асар тугагач, Кўчкунчихонга тақдим этган. Асар касалликлар ҳақидаги умумий таълимот ва касалликларни дори билан даволашга бағишланган. Бу тиббий китоб икки мақоладан (қисмдан) иборат бўлиб, ҳар қайси мақола бир неча фасл ва павларга бўлинади. Асарнинг 24 фаслдан иборат биринчи мақоласи одамнинг барча аъзоларининг турли хил касалликларини тuzатишга бағишланган. Иккинчиси саккиз фаслдан иборат бўлиб, сентмалар, шишлар, яралар ва тери касалликлари каби киши баданининг умумий касалликларига бағишланган.

Султон Али ўзи ҳақида бу асарида шундай дейди: «Қирқ йилдан буён Хуросон ва Мовароуннаҳрда халқ ўртасида тиб илми билан машҳур бўлиб келар эдим. Шу пайтларда подшоҳлар, амирлар, аскарлар ҳамда бошқа катта-кичик халқлардан кимки касал бўлса, мени чақиртирар эди. Мен ҳам уш қўлимдан келганча даволар эдим, шу жумладан, Абу-л-Музаффар Маҳмуд шоҳ султон касал бўлиб қолдилар, мени Аҳси шаҳрига чақиртирдилар, бориб ул ҳазратни даволадим. Ул жаноб шифо топганларидан кейин тажрибаларингиз юзасидан бирорта китоб ёзсангиз, халқ фойдаланар эди, деб мендан илтимос қилдилар. Шундан кейин мана шу «Дастур ал-илож» ни 933 йили Самарқандда, Кўчкунчихоннинг хизматларида бўлган чоғимда, ул зотнинг номларига ёздим...»⁵⁹.

Султон Алининг мазкур асари кенг тарқалган. ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида «Дастур ал-илож»нинг еттита қўлёзма нусхаси мавжуд. Асар нусхалари кўп бўлгани билан ўз илмий қимматиши сира йўқотмаган. Мана бир мисол: Бухоро қозиси, китоб муҳиб Шарифжон Маҳдум (1931 йилда вафот этган) «Дастур ал-илож»нинг 1950 йилда кўчирилган бир нусхасини (инв. № 2264) фавқулодда қўлга киритишга муваффақ бўлади. Унинг ёзишича, мазкур нусхани ўз вақтига нисбатан жуда катта пулга — ўн минг тангага сотиб олган.

Султон Али мазкур биринчи асарини ёзиб бўлганидан сўнг, иккинчи асарини ёзишга киришади ва унга «Муқаддимайи дастур ал-илож» («Касалларни даволаш бўйича қўлланмага кириш») деб ном беради. Муаллиф

⁵⁹ А. Ирисов, А. Носиров, И. Низомиддинов, Ўрта осеёлик қирқ олим, Тошкент, 1961, 86-бет.

бу асарини Абу Мансур Кўчкунчихон даврида ёзишга киришган бўлса ҳам, унинг ўғли Абу Саъид Баҳодирхон (936/1530—939/1533) даврида ёзиб тугатади ва унга тақдим қилади. Бу асарни муаллиф томонидан 1526 йили ёзилган «Дастур ал-илож»га қўшимча деб қараш мумкин. Қўшимчада табобатнинг умумий масалалари: соғлиқни сақлаш, бадан аъзоларининг соғ ва касал вақтидаги ҳоллари, қон томири ва касалликлардаги буҳрон кабилар ўн олти бобда ёритилган. Султон Алининг мазкур икки асари форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, Деҳли ва Лақҳнав шаҳарларида бир неча марта (1880, 1890, 1899 йилларда) тош босмада нашр қилинган.

Султон Алининг «Муқалдимаий дастур ал-илож» номли асари Ёркентда помаълум таржимон томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Бу таржиманинг XIX аср бошларида кўчирилган бир нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 11124) сақланмоқда.

Юқорида келтирилган далиллар, яъни Султон Али асарларининг қайта-қайта кўчирилиши, нашр қилдирилиши ва ўзбек тилига таржима қилиниши, бу асарнинг муаллиф даврида ҳам, ундан кейин ҳам табиблар орасида зўр эътиборга эга бўлганлиги ва уларнинг амалий ишларида қўл келганлигидан хабар беради.

Демак, Султон Али Самарқандда яшаб ижод этган табибгина бўлмай, Шарқ табobati тараққиётига ўзининг амалий фаолияти ва тиббий асарлари билан катта ҳисса қўшган олимдир⁶⁰.

ШАЙХУЛИСЛОМ ҲАРАВИЙ САМАРҚАНДИЙ

XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида яшаган олим. Унинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар йўқ. Икки хил нисба билан юритилиши унинг Самарқандда туғилиб Ҳиротда яшагани ёки аксинча бўлганидан далолат беради.

Бизгача бу олимнинг «Китоби сайдийя» («Ов ҳақида китоб») номли асари етиб келган. Форс-тожик ва араб тилларида ёзилган бу рисола сўз боши ва 12 фасл (боб) дан иборат. Унда ов ва уни ташкил этиш йўллари, ба-

⁶⁰ Бу олим ҳақида қаранг: История Узбекской ССР, I, стр. 542; СВР, I, № 591—593, VII, № 5449.

лиқ, қуш ва ҳайвонларни овлаш; овчи ит, қирғий, лочин кабиларни овга ўргатиш; овнинг ҳалол ва ҳаромлик томонлари, ов қилинадиган махлуқларни пичоқ ёки найза билан ўлдириш, ҳийла билан қўлга тушириш усуллари ҳақида сўз юритилади. Қитоб охирида алифбе тартибидан араб ва форс-тожик тилларида ҳайвонларнинг турлари ва номлари, уларга шариатнинг муносабати, уларнинг табиий хусусиятлари ва сифатлари тавсиф этилган. Асардаги барча мақолаларда ҳадислар, шунингдек, Абу Ҳанифа, Ибн Ҳанбал кабиларнинг асарларига муножаат қилинган.

«Ов ҳақида китоб» рисолаи Султон Ҳусайн Бойқароннинг ўғли Хуросон ҳукмрони Бадиуззамонга (911/1506—912/1507) бағишланган. Бу рисоланинг Ҳайит Муҳаммад ибн Соқий Муҳаммад томонидан 1188/1725—26 йили, Саййид Боқир ибн Жаъфархўжа томонидан 1255/1839 йили кўчирилган иккита нусхаси ва номаълум хаттоғ томонидан кўчирилган яна бир қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 5225/III, 1217/I, 8419/III).

ҚОЗИ ҲУСАЙН САМАРҚАНДИЙ

«Самарқанд — олимлар ва шоирлар шаҳри» номли рисола рўйхатидан ўрин олган бу олим ва сиёсий арбобнинг ҳаёти ҳақида етарли маълумотларга эга эмасмиз. Аммо унинг XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган самарқандлик олим ва адиблардан эканлиги маълум, албатта.

Бизгача Қози Ҳусайн ибн Ҳасан ас-Самарқандийнинг 936/1529 йили вазир Иброҳим подшога атаб ёзган «Латоиф ал-афкор ва кошиф ал-асрор» («Сирларнинг қалити ва фикрларнинг латифи») номли асари етиб келган. Бу асар беш бобдан иборат бўлиб, унда сиёсат ҳукмлари, буюк кишилар тарихи, адабиёт, ахлоқ ва ажойиб махлуқлар ҳақида ҳикоя қилинади.

ИСОМУДДИН ИБРОҲИМ ИБН МУҲАММАД ИБН АРАБШОҲ ИСФАРОЙНИЙ

Машҳур филолог, математик ва қонуншунос олимнинг асарларидан маълум бўлишича, умрининг кейинги йилларини Самарқандда ўтказган ва 944/1537 йили Самарқандда вафот этган.

Кўпроқ Ибн Арабшоҳ ва Исомуддин номи билан юритилади. Олим тилшунослик соҳасида бир қанча асарлар ёзиб қолдирган ва бошқа тилшуносларнинг асарларига шарҳ, ҳошиялар ёзган. Олимнинг бизгача қуйидаги асарлари етиб келган: «Мизон ал-адаб фи-л-улум ас-салоса: ас-сарф ва -н-наҳв ва-л-балоға фи лисон ал-араб» («Араб тилидаги учта илм: морфология, синтаксис ва риторика ҳақида адаб мезони»), «Рисола фи илм ал-мажоз» («Мажоз илми ҳақида рисола»), «Рисола ал-жабр ва-л-қадар» («Алгебра ва ўлчов ҳақида рисола»), «Ҳошия ало «Тафсир ал-Байзовий» («ал-Байзовий тафсири»га ҳошия), «Шарҳ «ал-Истиора» («ал-Истиора»нинг шарҳи), «Шарҳ ал-Қофия» ли-л-шайх ибн ал-Ҳожиб» («Ибн ал-Ҳожибнинг «ал-Қофия»си шарҳи), «Ҳошия Исом фи «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафия» («ан-Насафийнинг «Шарҳ ал-ақоиди»га Исомнинг ҳошияси).

Ибн Арабшоҳнинг бу асарларидан самарқандлик олим Абу-л-Қосим ибн Абу Бакр ал-Лайсий ас-Самарқандийнинг (қар.) «Рисола фи-л-истиора» номли асабига ёзган «Шарҳ «ал-Истиора» китобининг 1812 ва 1817 йилларда кўчирилган икки қўлёзма нусхаси (инв. № 2434/III, 8949/X); Ибн ал-Ҳожибнинг (ваф. 645/1248) грамматик рисоласи «ал-Қофия»га ёзилган «Шарҳ ал-Қофия» ти-л-шайх Ибн ал-Ҳожиб» номли асарнинг 1565 йили кўчирилган бир қўлёзмаси (инв. № 2454); Нажмуддин Абу Ҳафс Умар ибн Исмоил ан-Насафийнинг (вафоти 537/1142) «Ақоид ан-Насафия» асарига Саъдуддин Маъсуд ибн Умар ат-Тафтазоний (вафоти 791/1389) томонидан ёзилган «Шарҳ ал-ақоид ан-Насафия»га ёзилган ҳошия «Ҳошият Исом фи «Шарҳ ал-Ақоид ан-Насафия»нинг 1672 йили Балхда кўчирилган бир қўлёзма нусхаси (инв. № 2430/II) УзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Ибн Арабшоҳ асарларининг жуда кўп қўлёзма ва тош босма нусхалари турли мамлакатларнинг қўлёзма фондларида мавжуддир.

ҲАСАН САМАРҚАНДИЙ

«Самарқанд — олимлар ва шоирлар шаҳри» номли рисола рўйхатидан жой олган бу олимнинг тўлиқ номи Ҳасан ибн Абдуллоҳ ибн Ҳусайн ал-Ҳусайний ал-Маккий ал-Мадиний ас-Самарқандийдир. Биз олимнинг таржимаи ҳоли ва фаолияти ҳақида етарли маълумот-

ларга эга эмасмиз. Унинг исмидан Макка ва Мадинада ҳам бўлганлигини билиш мумкин.

Қ. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» асарида айтилишича, Ҳасан Самарқандий 953/1546 йили «ал-Анвар ал-мусбила фи баъд хавосе ал-басмала» («Бисмиллоҳ айтиш хосиятларидан кейинги раҳнамо нурлари ҳақида») ва «Хотима ало ат-тибб ар-руҳоний» («Тибби руҳонийга хотима») номли мистик асарларни ёзган.

МАВЛОНО УБАЙДУЛЛОҲ САМАРҚАНДИЙ

Бу олим Убайдуллоҳ Нақшбандий Самарқандий номи билан ҳам юритилади. XVI асрда яшаб, Фаргона водийсининг машҳур шайхларидан Лутфуллоҳ Чустийнинг замондоши ва шогирди бўлган. Унинг таржимаи ҳоли ҳақида маълумотларга эга эмасмиз. Фақат унинг «Сирож ас-соликин ва латойиф ал-орифин» («Тўғри йўлдан борувчилар чироғи ва орифларнинг латифалари») номли асарининг Муҳаммад Раҳим деган киши томонидан қайта ишланган нусхаси бизгача етиб келган, холос.

Муҳаммад Раҳимнинг ёзишича, мавлоно Убайдуллоҳ Самарқандийнинг асари онгсиз хаттотлар томонидан хато кўчирилиб, бўзиб юборилган. Муҳаммад Раҳим бу асарни қайта ишлаб, тиклаган, хаттотлар томонидан қўшилган ва бузиб кўчирилган жумлаларни тўғрилаган. Бизгача асарнинг ана шу қайта ишланган нусхаси етиб келган.

Убайдуллоҳ Самарқандийнинг «Сирож ас-соликин ва латойиф ал-орифин» асари унинг пири ва устози шайх мавлоно Лутфуллоҳ Чустийнинг (вафоти 967/1559—1560 йиллар) ҳаёти ва фаолиятига бағишланган. Лекин шунга қарамай, бу асар XVI асрда Фаргона, Тошкент, Самарқанд ва бошқа жойларда юз берган сиёсий воқеалар ҳақида жуда кўп қимматли маълумотларни беради. Асарда ўша вақтда ҳукм сурган энг кучли дарвишлар тариқатлари хожагон (нақшбандия) ва қубровия ўртасидаги ўзаро курашлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

«Сирож ас-соликин ва латойиф ал-орифин» муқаддима, саккизта боб ва хотимадан иборат. Биринчи бобда сўфийлик тариқати хожагоннинг шохобчалари ва унинг шажараси берилиб, унинг шайхлари Муҳаммад

пайгамбарга олиб бориб тақалади. Иккинчи боб шайх Лутфуллоҳнинг ота-боболари ҳақида; учинчи боб шайх Лутфуллоҳнинг тасаввуф таълимини олган пир ва сўфий шайхларнинг таржимаи ҳолини ўз ичига олади. Тўртинчи бобда Лутфуллоҳ сўфийлик йўлининг бошланғич даврларида юз берган воқеаларни баҳс этади. Бешинчи боб шайхнинг ташқи қиёфаси ва унинг кундалик машғулотларини ҳикоя қилади. Олтинчи бобда Лутфуллоҳнинг тариқат ва сўфийларнинг таркидунёчилиқ ҳақида айтган сўз ва нутқлари берилади. Еттинчи бобда Лутфуллоҳ шайхнинг ўз ўринбосарларига турли маслаҳат ва йўл-йўриқлар бериб ёзган хатлари, Кобулга кета туриб йўлдан Тошкент ва Фарғона шайхларига ёзиб юборган мактублари киритилган. Шайхнинг ҳаётида юз берган турли воқеалар ва унинг кароматлари ҳақида саккизинчи бобда сўз юритилади. Хотима эса Лутфуллоҳ вафоти муносабати билан ўқилган дуолар, унинг вафотига ўша давр шоирлари ва машҳур кишилари томонидан ёзилган тарих ва марсияларни ўз ичига олади.

Убайдуллоҳ Самарқандий ўз пири ҳақида ёзар экан, асардаги ҳамма маълумотларни ўша замонда юз берган тарихий воқеаларга олиб бориб боғлайди. Муаллиф «Сирож ас-солиқин ва латойиф ал-орифин» асарида ўша даврда ҳукм сурган маҳаллий феодал хонлари: Тошкентда—Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон), Ҳисорда—Муҳаммад Султон, Ахсикат ва Фарғонада—Дарвеш Султон (Бароқхоннинг биродари)лар, Мовароуннаҳр ҳукмрони Шайбонийлар пойтахти Самарқандда яшаган Абдуллатифхон (947/1540—959/1551) ва улар ўртасидаги ўзаро тортишув ва тахт учун курашларни баён қилади.

Убайдуллоҳ Самарқандий бу асарида Ўзбекистоннинг баъзи бир жойлари ҳақида ҳам қимматли маълумотларни келтиради. Масалан, Тошкент ҳақида ёзар экан, масофотининг катталиги, мазорларининг бир-биридан узоқлигини ҳикоя қилиб, Қаффоли Шоший (вафоти 427/1035—1036) мазорининг (ҳозирги Ҳасти Имом; тўғриси: Ҳазрати Имом) атрофи жуда қўрқинчли ва хавфли жой бўлгани, ҳатто кундузи ҳам у ерга одамлар боргани қўрққанини, Мирзачўл («Чўли Диззах») дав ўтишда шайх Лутфуллоҳнинг оти юролмай йиқилиб қолиб, ниҳоят кўп қийинчиликлар билан Шоҳруҳияга етиб

олгани ҳикоя қилинади. Қитобда Самарқанд, Оҳангарон, Соғониён, Ҳисор, Шаҳрисабз, Фарғона, Ахсикат, Чуст каби шаҳарлар йўлида учрайдиган турли бино ва зиёратгоҳ жойлар ҳақида маълумотлар ва шеърӣ парчалар келтирилган.

Асарни ўқир эканмиз, камбағал меҳнатқаш халқнинг оғир аҳволи, алдамчи ва очкўз шайхлар ва доимо тахт учун ўзаро кўраш олиб борган феодал ҳукмронлар томонидан кенг халқ оммасининг қанчалик азоб-уқубатларга гирифтор қилинганини кўз олдимизга келтирамиз. Шу билан бирга Ўрта Осиёда давлатни бошқариш ишларида йирик шайхларнинг тутган мавқеи ҳақида ҳам тўла тасаввурлар ҳосил қиламиз.

Совет олимларидан биринчи бўлиб профессор А. А. Семёнов (1873—1958) Убайдуллоҳ Самарқандийнинг «Сирож ас-соликин ва латойиф ал-орифин» асари билан қизиққан эди. Олим 1914 йили бу асарнинг бир нусхасини Чуст шаҳрида сотиб олади ва унинг ҳақидаги биринчи ва муфассал маълумотни СССР ФА Ўзбекистон филиали журналининг иккита сониди беради⁶¹.

А. А. Семёнов ўз мақоласида асарнинг мазмуни, аҳамияти ва ундаги асосий воқеалар ҳақида кўпгина маълумотлар бериб, XVI аср Ўзбекистон тарихини ўрганишда унинг зарур манбалардан бири эканини таъкидлайди. Бу асарнинг тўла бўлмаган қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида (инв. № 629), тўла нусхаси эса профессор А. А. Семёновнинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда.

МУҲАММАД ИБН ҲУСАЙН МИРАҚИЯ САМАРҚАНДИЙ

Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн тарихнавис олим ва хаттот бўлган. К. Броккельман «Араб адабиёти тарихи» китобида Аҳмад ибн Ҳажар ал-Ҳайсамийнинг (вафоти 973/1565 йил) «Итҳоф ихвон аш-шафо би-нубаз мин ахбор ал-хулафо» («Шафоатли биродарларнинг халифалар хабарларидан олинган мақолалари туҳфаси»)

⁶¹ А. А. Семенов, Уникальный памятник агиографической Среднеазиатской литературы XVI века, Известия Узбекского филиала АН СССР, № 12, Ташкент, 1940, стр. 52—62; № 3, 1941, стр. 37—38.

номли асарини 982/1574 йилларда тўлдирганини ёзди. Олим Али ибн Ҳусайн ал-Ансорийнинг (вафоти 807/1404) «Ихтиёрот Бадиъий» («Бадиъга бағишланган [фармакопеяга оид] танлаб олинганлар») номли асарини 948/1541 йили Шайбоний Абдуллатифга атаб кўчирган. Бу қўлёзма чиройли безалган бўлиб, унда 594 та гиёҳлар, ҳайвонлар ва дори тайёрланадиган идишларнинг расми бор. Баъзи расмларнинг жуда нозик ишлангани Муҳаммад ибн ал-Ҳусайннинг моҳир рассом ва санъаткор бўлганидан далолат беради. Бу нусха ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 1998).

САИД ИБН АЛИ САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. К. Броккельман уни IX—X (XV—XVI) асрда яшаган деб кўрсатади. Ҳожи Халфа «Қашф аз-зунун» китобида Саид ас-Самарқандийнинг қуйидаги иккита асарини эслатиб ўтади: «Жаннат ал-аҳком ва жуннат ал-Ҳукком фи-л-ҳиял» («Ҳийлаларда ҳукмлар жаннати ва ҳукм чиқарувчиларнинг жиннилиги»). Бу асар К. Броккельманнинг «Араб адабиёти тарихи» китобида «Жаннат ал-аҳком ва жуннат ал-хуссом» («Ҳукмлар жаннати ва жанжаллашувчилар жиннилиги») деб номланган. Ҳожи Халфанинг ёзишича, бу кичик ҳажмдаги китоб бўлиб, худди Абу Бакр Аҳмад ал-Хассофнинг (вафоти 261/874—875 йил) «Ҳиял» («Ҳийлалар») асарига мазмунан ўхшашдир. Саид ас-Самарқандий бу китобида ибодат ва муомалалар хусусидаги ҳийлалар ва рухсат бериладиган нарсаларни турли масалаларга оид китоблардан олиб жамлаган. Бунда ал-Хассоф асарида бўлмаган унча-мунча янги нарсалар ҳам берилган.

Саид ас-Самарқандийнинг Ҳожи Халфа эслатиб ўтган иккинчи, биз учун кўпроқ аҳамиятга эга бўлган китоби «Сайдийя» («Овчилик ҳақида китоб»)дир. Бу асар ўн икки фасл (боб) ва хотимадан иборат бўлиб, унда муаллиф осмонда учувчи, ерда юрувчи ва сувда сузувчи жамки жониворлар ҳақида маълумотлар, уларни ов қилиш ва овга боғлиқ бўлган жамки масалаларни жамлаган.

СИРОЖУДДИН МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ

Тасаввуф олим ва шоирларидан бўлиб, таржиман ҳоли ҳақида етарли маълумотларга эга эмасмиз. Унинг «Ганж ат-толибин» («Талаб қилувчилар хазинаси») номли асари СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланаётган бир нусхасига кўчирувчи томонидан ёзилган сўз бошида асар 996/1587—1588 йили ёзилгани ва муаллиф бу вақтда 88 ёшда бўлгани қайд қилинган. Агар бу маълумот тўғри бўлса, Сирожуддин Самарқандий 1500 йил атрофида туғилган бўлади.

Олимнинг бизгача қуйидаги учта асари етиб келган: «Тасаввуф». Бунда Нақшбандий тариқатининг баъзи бир қонун-қоидаларининг амалий ва назарий қисми баён этилган. Бу йирик асар бўлиб, бош қисми сақланмаган, бир нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № С 1490).

«Дар баёни чаҳор дарё» («Тўрт дарё баёни»). Бу ҳам тасаввуфга оид бўлиб, ҳақиқатга эришишнинг тўрт йўли (нақшбандия, қодирия, қубравия ва тайфурия) ва улар ўртасидаги ихтилофлар ҳақида назм ва насрда тушунича берилди. Бу асарнинг бир нусхаси Ленинградда сақланмоқда (инв. № С 1490).

«Ганжа-толибин» («Талаб қилувчилар хазинаси») илоҳиятга оид асар бўлиб, шеърий йўл билан ёзилган. Бунинг ҳам бир нусхаси Ленинградда сақланмоқда (С 1490). Сирожуддин Самарқандий асарларининг ҳаммаси форс-тожик тилида ёзилган.

ЕРМУҲАММАД ИБН ХУДАЙДОД САМАРҚАНДИЙ

XVI асрда яшаган фикҳ олими. Таржиман ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Бизгача унинг Қуръонни тўғри ўқиш қоидаларига бағишланган «Қавоид ал-Қуръон» («Қуръон қоидалари») номли асари етиб келган. Бу асарнинг бир нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № А 854).

МУҲАММАД ИБН АБДУЛЛОҲ ҲУСАИНИЙ САМАРҚАНДИЙ

XVI асрда яшаган насабшунос олим. Унинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотларга эга эмасмиз. Унинг бизгача етиб келган «Тухфат ат-толиб ли маърифат ман юнсаб ило Абдуллоҳ ва Абу Толиб» («Абдуллоҳ ва Абу Толиб насабидан бўлганларни билишни истовчиларга тухфа») номли асари 994/1585 йили ёзилган. Бу китобда Муҳаммад Самарқандий пайғамбарнинг отаси Абдуллоҳ ва Алнинг отаси Абу Толиблар авлодининг шажарасини ифодалаган. Асарда аввал пайғамбар ва унинг авлодлари, кейин Шариф ал-Ҳасан ибн Нуайма давридан Қатода ибн Идрис (600/1203 йил атрофи) замонигача Макка ва Мадинада ҳукм сурган ҳокимларнинг шажараси, халифалар, Миср мамлук султонлари ва Сулаймон I (974/1556 йил) замонигача бўлган отомон турк султонларининг шажараси берилган.

К. Броккельман «Араб адабиёти тарихи» номли асарида (II жилд, 382-бет) Муҳаммад Самарқандий ўз замондоши Абдулқодир ибн Али ат-Табарий аш-Шофиъий ал-Маккий вафоти (966/1559 йил) муносабати билан 1559 йили мартсия ҳам ёзганини эслатиб ўтади.

МУҲАММАД ИБН БОБО САМАРҚАНДИЙ

Бу олим Мулло Калон Муфтий Самарқандий, Муфтий Калон Калоний номлари билан машҳурдир. Таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Асарларидан маълум бўлишича, Шайбоний хонларидан Убайдуллоҳон (940/1533—946/1539) замонида яшаган ва Самарқанд муфтийси лавозимини ўтаган.

Муҳаммад ибн Бобо ас-Самарқандий асарларидан бизга маълум бўлганлари қуйидагилардир:

1. «ал-Фатово ас-Самарқандий» («ас-Самарқандий фатволари»). Бу асар араб ва форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, «ал-Фавоид ас-Самарқандий» («ас-Самарқандийнинг фойдали масалалари») номи билан ҳам юритилади. Муаллиф бу китобини ўз замонидаги фиқҳ олимларининг илтимосига биноан ёзган бўлиб, бу асар мусулмон қонуншунослигида учрайдиган баъзи бир муҳим масалаларни амалий ҳал этишга оид бўлган масалалар тўпламидан иборатдир. Асар 32 фойда ва

33 та воқеа ва бошқа майда бобларга бўлинган. «Ал-Фавоид ас-Самарқандий»да талоқ шартлари, ер олди-соттиси каби бир қанча масалалар устида гап боради. Бу китобнинг 1005 шаъбон/1597 йил март, апрель ойида, яъни автор замонида кўчирилган эски қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3132/1). Асарнинг иккита қўлёзма нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № В431, С1811).

2. «Риёз ал-Музакирин» («Зикр қилувчилар риёзати»). Бу асарнинг тўққизта қўлёзма нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда.

3. «Равзат ал-воизин» («Воизларнинг жаннат боғи»). Бу ҳадисларни форс-тожик тилида изоҳлаш ва ислом динидаги турли йўл-йўриқларни тушунтириб беришга бағишланган бўлиб, шайбоний Убайдуллохон учун ёзилган. Бунинг иккита қўлёзмаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № С669, С1397).

4. «Рисолаи ҳисоб дар забти фароиз» («Фарзларни аниқлаш учун ҳисоб рисоласи»). Бу ҳам фикҳ илмига оид асар бўлиб, меросларни тақсимлашга оид масалалар ҳақида баҳс этади. Рисола олти фасл (бсб) ва олти-та қўшимча фаслдан иборат. Унинг 1201/1786—87 йили ва 1273/1856—57 йиллари ёзилган иккита қўлёзмаси Ленинградда сақланмоқда (инв. № 132678, С2417).

5. «Риёзиёт» («Математика») меросларни тақсимлашда керак бўладиган арифметик ҳисоблар ҳақидаги рисоладир. Асар олти бобдан иборат бўлиб, бунинг бир нусхаси Ленинградда сақланмоқда (инв. № В4241).

Муҳаммад ибн Бобонинг ҳамма асарлари форс-тожик тилида ёзилган.

МУҲАММАД БАДИЪ САМАРҚАНДИЙ

Бу шоир ва олимнинг тўла номи Муҳаммад Бадиъ ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий бўлиб, адабий тахаллуси Малиҳодир.

Малиҳо 1053/1643—1644 йили Самарқандда қози оиласида туғилди ва бу шаҳарда таълим олиб шоир бўлиб етишди. Малиҳо бу билан чегараланиб қолмай, ўз даврининг шоирлари, уларнинг ҳаёти, шеърларида куйла-

ган умид ва орзулари билан ҳам қизиқади. Малиҳо ўз давридаги шоирлар ҳаётини ва ижодини ўрганиш учун 1080/1669 йили тадқиқотчи сайёҳ олим сифатида Мовароуннаҳр ва Эронга сафарга чиқади. Ҳар бир шаҳарда бир неча кундан тўхтаб, шу ерлик шоирлар билан суҳбатлашиб уларнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишади. Малиҳо Самарқандий ана шу сафардан қайтгач, 1093/1682 йили «Музаккир ал-асҳоб» («Ҳамсуҳбатларни эслатувчи») номли илмий асарини ёзишга киришади ва ўн йилдан сўнг 1103/1692 йили уни ёзиб тугатади. «Тазкирайи Малиҳо» («Малиҳо тазкираси») деб ҳам юритиладиган бу асар ўз ичига қамраб олган XVII аср Ўрта Осиё сиёсий ва иқтисодий ҳаётига доир тарихий маълумотлари билан фақат ўз қимматини оширибгина қолмай, балки тазкира доирасидан бир поғона юқорига кўтарилган.

«Музаккир ал-асҳоб» икки қисмдан иборат. Биринчи қисми — асосий қисм бўлиб, унда 166 шоирнинг таржимаи ҳоли ва шеърӣ ижодларидан парчалар келтирилган. Асарда ҳар бир шоир ўз адабий таҳаллуси билан алифбо тартибида берилган. «Музаккир ал-асҳоб»нинг иккинчи қисми 37 та шоирга бағишланган бўлиб, улар ҳақидаги маълумотлар тўла эмас, алифбо тартиби ҳам сақланмаган. Мазкур асар бошқа манбалардан шу билан фарқ қиладики, уни муаллиф фақат ўзига замондош бўлган ҳамшаҳарларига бағишламай, учрашган, суҳбатлашган, шу тариқа улар ҳаёти, асосий касби, фаолияти ва бадий маҳоратини ўрганган XVII аср Ўрта Осиё ва Эрон шоирларига ҳам бағишлаган.

XVII аср Ўрта Осиё ва Эрон маданий ҳаётининг кўзгуси бўлган «Музаккир ал-асҳоб»нинг муаллифи Малиҳо Самарқандий шоир бўлиши билан бир қаторда ўз даврининг сайёҳи ва жамиятшунос олимидир.

Олимнинг мазкур асари бизгача бир неча қўлёзма нусхада етиб келган бўлиб, ҳозир Ленинград, Тошкент ва Душанба каби шаҳарларнинг китобхоналарида сақланмоқда. Малиҳо ижоди айниқса, А. М. Мирзоев томонидан яхши ўрганилган⁶².

⁶² Н. Д. Миклухо-Маклаё, Описание таджикских и персидских рукописей, вып. 2, биографические сочинения, М., 1961, №№ 109—110; СВР, VII, № 5202, Каталог восточных рукописей АН Тадж. ССР, т. II, № 302. Буидан кейин — КВР деб берамиз.

БОҚИ МУҲАММАД ИБН ҲОФИЗ ЕРИИ САМАРҚАНДИЯ

XVII асрда яшаган олим. Унинг 1029/1619 йили форс-тожик тилида ёзган «Фолномаин жаъфар» («Жаъфар фолномаси») номли асари бизгача етиб келган. Асарда кўрсатилишича, олим уни Абдурраҳмонбий девонбеги ибн Суюнж оталиқ деган амир даврида ёзган. «Фолномаин жаъфар»да хатга қараб фол очиш усуллари кўрсатилган. Аввал иккита катта доиранинг ҳар қайсиенда ўн тўрттадан 28 та савол берилган. Ҳар қайси савол араб ҳарфи билан номланади: «Алиф», «Б», «Т» саволи каби бу саволларнинг жавоблари кичик доираларда араб ҳарфлари билан кўрсатилган ва тепасига фалон ҳарф саволининг (масалан, «д»нинг) жавоби деб ёзиб қўйилган. Фол очмоқчи киши кўзини юмиб туриб, катта доирадаги саволлардан бирининг устига кўрсаткич бармоғини қўйиши керак. Кўрсаткич бармоғи қайси савол устига тушса, унинг жавобини кичик жадваллардан топиб, ҳарфлар ўрнига абжад ҳисоби билан уларнинг сон қийматини қўйиш лозим. Бу китобдан фол очиш учун махсус тайёргарлиги бўлган кишиларгина яхши фойдаланишлари мумкин.

Боқи Муҳаммад томонидан 1258/1842 йил настаълиқ хати билан кўчирилган. 10 саҳифани ташкил этган бу асарнинг битта қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 2908/XVI).

ШАРАФУДДИН АЪЛАМ САМАРҚАНДИЯ

Бу тарихнавис олимнинг тўла номи Мулло Шарафуддин Аълам ибн Нуруддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандийдир. Унинг таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотларга эга эмасмиз. Марҳум профессор А. А. Семёновнинг (1873—1958) кўрсатишича, Шарафуддин Самарқандий 1091/1680 йили Ўрта Осиё тарихига оид «Тарихи касира» («Саналарга бой тарих») номли асарини ёзган. Бу асар ҳозирга қадар топилгани йўқ. Лекин унинг Роқим Самарқандий (қар.) томонидан қисқартирилган нусхаси «Тарихи Роқимий» бизгача етиб келган.

**МУҲАММАД ОЛИМ АЛИ
ИБН МУҲАММАД СОЛИҲ НИДОИИ
САМАРҚАНДИЯ**

XVII асрда яшаган олим ва шоир. Таржиман ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Фақат 1040/1630 йили «Миръот авлиё» («Авлиёлар кўзгуси») номли асарини ёзгани маълум, холос. Бу асар асосан рубоийлардан иборат бўлиб, унда мусулмон оламида етишиб чиққан машҳур авлиё ва сўфийлар мадҳ этилади. Бу асарнинг деярли муаллиф яшаган даврда (1096/1685 йили) Хизрхон Муҳаммад Солиҳ ўғли деган хаттот томонидан чиройли қилиб кўчирилган нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 3048/VII). Хизрхон Муҳаммад Солиҳ ўғли муаллифнинг укаси бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас.

САЙИД РОҚИМ САМАРҚАНДИЙ

Бу олим ва шоирнинг тўла исми Амир Саййид Шариф Роқим Самарқандий бўлиб, XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида яшаган ва Роқимий тахаллуси билан шеърлар ёзган. Роқимийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотларга эга эмасмиз. Бизгача унинг «Тарихи Роқимий» («Роқимий тарихи») номли асари етиб келган.

Профессор А. А. Семёновнинг аниқлашига қараганда, бу асар даставвал Мулла Шарафуддин ибн Аълам ибн Нуруддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандий томонидан «Тарихи Касира» номи билан 1091/1680 йили ёзилган бўлиб, бизгача етиб келмаган. Кейинчалик 1112/1700—1701 йили Роқим Самарқандий уни қисқартирган. Бу қисқартирилган нусха «Тарихи Саййид Роқим», «Тарихчан Мир Саййид Роқим», «Тарихи Касира», «Тарихномаи Касира» номлари билан юритилмоқда.

«Тарихи Роқимий»да Урта Осиё тарихидаги муҳим воқеалар йилма-йил берилиб, унда жуда кўп подшоҳлар, шоир ва олимлар, йирик қурилишлар, жанглар ва бошқа тарихий воқеалар ҳақида маълумотлар берилган. Асарга тарихий воқеалардан Амир Темурнинг туғилиши (736/1336), давлат арбоби даражасига кўтарилиши, Дашти Қилчоққа, Ҳиндистон, Озарбайжон, Ироққа қилган юришлари ва унинг вафоти; Ҳалил Султон, Шоҳрух

Мирзо ва Улуғбекнинг тахт сўрашлари, Улуғбек мадрасаси ва расадхонаси, Навоий ҳақида, Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротдаги ҳукмронлиги, Убайдуллохоннинг Мовароуннаҳрни босиб олиши, Бобир ва Бобирийлар, Абдуллахоннинг тахт сўраши ва вафоти, Абдулазизхон ва Абдуллагифхонларнинг вафотлари; Боқи Муҳаммадхон томонидан Балх ва Ҳисорнинг босиб олиниш тарихи, Шоҳ Салим ибн Шоҳ Акбарнинг тахтга чиқиши ҳақидаги маълумотлар киритилган.

Шоирлардан Хожа Солмон Соважий, Хожа Ҳофиз Шерозий, Кэмол Хўжандий, Биноий, Осифий, Фигоний, Хотифий, Мулло Мушфиқий кабиларнинг вафотлари ҳақида маълумотлар берилган. «Тарихи Роқимий»да Улуғбек мадрасаси ва расадхонаси, Балхдаги Али мавзолейи, Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро қурдирган мадраса, Бухородаги Мир Араб мадрасаси, Карманада Қосим Шайх Азизхон хонақоси, Самарқанддаги ҳаммом, Машҳадда «Чаҳор боғ», Қози Соқий мадрасаси, Охунд Мулло Юсуф Қорабоғий биноти, девонбеги масжидининг қурилиш тарихи берилган. Асар Азизхон Аламшайхнинг вафоти (1043/1633—1634) билан тугайди. Роқим Самарқандийнинг «Тарихи Роқимий» номли асари тожик тилида ёзилган бўлиб, ҳали чуқур ўрганилгани йўқ. Унинг 12 та қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида, 12 та қўлёзмаси Тожикистон ССР ФА қўлёзмалар кутубхонасида сақланмоқда. Бу китоб 1913 йили Тошкентда Мирзо Салимбек босмахонасида тош босмада нашр этилган⁶³.

ЖУМЪАҚУЛИ УРГУТИЙ САМАРҚАНДИЙ (XIX АСР)

Унинг тўла номи Қози Мулло Жумъақули ибн Суфий Тағойи турк Самарқандий бўлиб, адабий тахаллуси Хумулийдир.

Жумъақули Бухоро амири Насруллоҳ даврида (1242/1827—1277/1860) Ургут (Самарқанд вилояти)да қозилик вазифасида эди. Шунинг учун ҳам қози деган

⁶³ «Тарихи Роқимий» ҳақида қаранг: А. А. Семёнов, К вопросу, кто был автором *تاریخ سیر واقم* В. В. Бартольд у тўплами, Тошкент, 1927, 48—54-бетлар; СВР, 1, № 155—166; КВР, АН Тадж. ССР, 1, № 65—76.

ном олган. Ўз даврига нисбатан илмли мулла деса арзийдиган Жумъақули қозилик қилиш билан бирга наср ва назмда ижод қилган, ўзбек ва тожик тилларида тарихий асарлар, дoston ва шеърлар ёзган. Шунингдек, ўзи ва ўзгаларнинг таржимаи ҳолини ҳам ёзиб қолдирган.

Жумъақули ёзиб қолдирган «Тарихи Хумулий» («Хумулий йилномаси»), «Манзумоти тарихийя» («Шеърый тарих»), «Шоҳ ва гадо», «Девони Хумулий» ва «Шайх Мусохон ад-Даҳбидийнинг таржимаи ҳоли» каби асарлар ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 37/I—37/IV, 79/XIII). Жумъақули «Тарихи Хумулий»да ўзининг тўлиқ таржимаи ҳолини бериб, баъзи бир дарвиш шайхларнинг таржимаи ҳолидан ва манғитлар сулоласи тарихидан маълумотлар келтиради. Унинг «Тарихи Хумулий» асари «Таржимаи ҳоли Қози Жумъақули Хумулий» номи билан ҳам юритилади (Қар. «Каталог восточных рукописей АН Тадж. ССР, т. I, № 177»). Иккинчи асари «Манзумоти тарихийя»да эса 1256/1840 йил атрофидаги воқеалар шеърый тизмаларда шарҳланади⁶⁴.

МИР САЛМОНХУЖА САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг исми СССР ФА Осиё халқлари (ҳозирги Шарқшунослик) институти қўлёзмалари учун тузилган каталогда Сулаймонхўжа деб ёзилган⁶⁵. У «Тафсил ва баёни давлати жамоаи Манғит аз-Замони Раҳимхон» («Раҳимхон давридан бошлаб манғитлар давлатининг тафсили ва баёни») номли китобида таржимаи ҳолини қисқа қилиб ёзиб қолдирган. Бу ерда ёзилишича, Салмонхўжанинг отаси Абдулҳай Самарқандда қози калон бўлган. Салмонхўжа эса мазкур асар ёзилган даврда Бухоро амири Музаффаруддиннинг фармони билан Самарқанддаги Тиллакорий мадрасасига мударрис этиб тайинланган.

Олимнинг «Раҳимхон давридан бошлаб манғитлар давлатининг тафсили ва баёни» номли асари амир Музаффаруддин (1277/1860—1285/1868) даврида ёзилган

⁶⁴ Жумъақули ҳақида қаранг: Қори Раҳматулла, Тухфат ал-аҳбоб, Тошкент, 1332/1914, 93-бет; СВР. II, № 1661—1664; III, № 2706.

⁶⁵ Персидские и таджикские рукописи института народов Азии АН СССР, т. I, № 840.

бўлиб, манғитлар сулоласи давридаги Урта Осиё тарихи ҳақидаги асардир. Асарда 1165/1751—1752 йилдан бошлаб, амир Насруллоҳ (1242/1827—1277/1860) вафотигача бўлган даврдаги манғитлар тарихи ёритилган. Кейин амир Музаффаруддин ҳукмронлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Бу асарнинг дастхат нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № С667, 161—178-варақлар).

ҲОЖИ АБДУРРАҲМОН ҚОРИЯ САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг таржимаи ҳолига онд ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Бизгача етиб келган, тожик тилида ёзилган «Сафарномаи ҳаж» («Ҳаж сафарномаси») ва «Табайюн аҳвол ал-Макка ал-муаззама ва-л-Мадина ал-мунаввара» («Маккаи муаззама ва Мадинаи мунаввара аҳволининг баёни») асарларидан маълум бўлишича, Ҳожи Абдурраҳмон Самарқандда туғилиб, Бухоро амири Насруллоҳ замонида яшаган, Макка ва Мадинага сафар қилган. Маълум вақтгача у ерларда яшаган бўлиши ҳам мумкин.

«Маккаи муаззама ва Мадинаи Мунаввара аҳволининг баёни» асари «ар-Рисола ал-муборака табайюн аҳвол ал-Макка ал-муаззама ва-л-Мадина ал-мунаввара» номи билан ҳам юритилади. Бу жуғрофий рисолада Макка ва Мадина шаҳарлари ва бу шаҳарлар атрофи тавсиф қилинади. Рисола Бухоро амири Насруллоҳ (1827—1860) замонида ёзилган.

АБУ ТОҲИР САДР САМАРҚАНДИЙ

XIX асрда яшаб ижод этган тарихчи, шоир ва табиб. Унинг тўла исми Мир Абу Тоҳир ибн Қози Абу Саид Садр Самарқандийдир. У ўз асарларини тожик тилида ёзган. Таржимаи ҳолига онд маълумотлар ҳозирча топилгани йўқ. Садр Самарқандийнинг асарларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Ахлоққа оид «Ахлоқи Музаффарий» («Амир Музаффарнинг ахлоқи»). Бу асар Бухоро амири Музаффарга (1277/1860—1303/1885) бағишланган бўлиб, муаллиф Музаффарнинг ахлоқий қарашлари ва юриш-туришларини баён қилади. «Ахлоқи Музаффарий»нинг Мулло

Сабрий Бухорий деган котиб томонидан 1871 йили кўчирилган қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 412/I).

«Ахлоқи Муҳаммадий» («Муҳаммаднинг ахлоқи»). Бу асар ҳам Бухоро амири Музаффар даврида ёзилган бўлиб, унда муаллиф Муҳаммад пайғамбарнинг ахлоқий фикрлари ва ахлоқи ҳақида ёзади. Асарда пайғамбар ахлоқи энг олийжаноб ва ибратли қилиб кўрсатилган. «Ахлоқи Муҳаммадий»нинг 1871 йили юқорида кўрсатилган Мулло Сабрий ал-Бухорий томонидан кўчирилган қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 412/II).

Садр Самарқандийнинг катта аҳамиятга эга бўлган асари «Самария» номли машҳур китобидир. Асар ўтган асрнинг 30-йилларида ёзилган бўлиб, сўз боши ва II бобдан иборат. Унда Самарқанд ва Самарқанд вилоятининг қадимги давридан бошлаб то XIX асргача бўлган тарихи тасвирланган. Бу муҳим китоб рус шарқшунос олими В. А. Вяткин томонидан ўтган асрдаёқ рус тилига таржима қилинган эди⁶⁶. Асарнинг профессор Н. И. Веселовский томонидан босмага тайёрланган тожикча матни эса Петербург университетининг шарқ тиллари факультетида нашр этилди⁶⁷.

«Самария»нинг 1871 йили Мулло Сабрий ал-Бухорий томонидан кўчирилган қўлёзмаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 412/III). Бу асар Абдулмўмин Сатторий деган киши томонидан 1923 йили ўзбек тилига таржима қилинган ва унга Садриддин Айний муҳаррир бўлган. Бу таржиманинг сўз боши, изоҳ, кўрсаткич ва мундарижаси билан босмага беришга тайёрлаб қўйилган нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 600). Бу нусха қандайдир сабаб билан нашр этилмай қолган бўлиши керак.

«Самария»нинг 1292/1875, 1312/1894—95, 1313/1895—96 йиллари Самарқандда кўчирилган учта қўлёзмаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № В2307, В678, В2418). Бу

⁶⁶ «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда. Абу Тохир Ходжи (Справочная книжка Самаркандской области за 1898 г., Самарканд, 1899, стр. 153—259).

⁶⁷ «Самария», сочинение Абу-Тохир Ходжи, СПб., 1904.

асарнинг 1320/1903 йили кўчирилган бир нусхаси Тожикистон ФА қўлёзмалар фондида сақланмоқда (инв. № 2032).

МИРЗА САМАРҚАНДИЙ

Бу таржимон ва олимнинг тўлиқ номи Мирза Мулла Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Латиф Мустажир Самарқандий. У Самарқандда туғилган ва шу ерда ижод этган. У машҳур шарқшунос ва Ўрта Осиё тадқиқотчиси Александр Людвигевич Куннинг (1840—1888) шахсий таржимони бўлган. Олим 1870 йили А. Л. Куннинг Искандаркўлга қилган экспедициясида унга ҳамроҳ бўлган. Бу экспедиция натижаси ўлароқ Мирза Самарқандий ўзининг «Рўзномайи сафари Искандаркўл» («Искандаркўлга қилинган сафар кундалиги») номли асарини ёзган.

Мирза Самарқандийнинг «Кундалик» номли асари Искандаркўл экспедицияси йўлида жойлашган қишлоқлар ва бошқа жойларнинг муфассал шарҳидан иборат бўлиб, Зарафшон дарёсининг юқори оқимида жойлашган — Панжикентдан Палдаракча, Яғноб ва Искандар дарё водийлари ва Искандаркўл районларини ўз ичига олган. «Кундалик»дан мазкур жойларнинг ўша даврдаги аҳволи, аҳолисининг турмуши ва тили ҳамда баъзи бир археологик маълумотлар жой олган.

Ундаги ҳар бир маълумот қачон ва қасрдан олинганлиги ёзиб қўйилган. Бундай маълумотларнинг биринчиси 1870 йили 30 апрелда Ёрий қишлоғида, охиригиси эса 1870 йили 29 июнда Самарқандда ёзилган.

«Кундалик» муқаддима ва «илова»га эга. Илова экспедиция йўлида учраган масжид ва бошқа бино деворларида, йўл тошлари ва қоялардаги хатлар, мазор устидаги хатлар, экспедиция даврида маҳаллий халқларнинг берган кўрсатмалари, латифа ва ҳикоялар, Мастич ва Фалғарда тўлланган ашулалар матнидан иборат. «Муқаддима» 1870 йили 1 июлда Самарқандда ёзилган.

Мирза Самарқандийнинг «Искандаркўлга қилинган сафар кундалиги» номли асарининг А. Л. Кун таҳриридан ўтган дастлабки нусхаси Ленинград Шарқшунослик институтида сақланмоқда (№ Д133). «Кундалик»нинг

айрим қисмлари шу нусханинг ўзида А. Л. Кун томонидан рус тилига ағдарилган.

Мирза Самарқандийнинг бизгача етиб келган иккинчи асари «Рўзномәи виставкайи Маскоб» («Москва виставкаси кундалиги») деб аталган. Муаллиф бу асарини 1872 йили А. Л. Кун билан биргаликда Москвага борганида ёзган. Бу асар 1872 йили Москвада «Табиатшуносликни севувчилар жамияти»нинг ташаббуси билан Петр I нинг туғилганига 200 йил тўлиши муносабати билан ташкил этилган Русия Политехника институти виставкасининг батафсил шарҳидан иборат. Асарда виставканинг Туркистон бўлимига кенг ўрин берилган. Бу бўлим Самарқанддаги машҳур Шердор мадрасасини эслатувчи павильонда намойиш қилинган.

«Москва виставкаси кундалиги»нинг дастхат нусхаси Ленинград Шарқшунослик институтида эҳтиётлик билан сақланмоқда (№ В806).

Таржимон ва олим Мирза Самарқандийнинг бизгача етиб келган мазкур дастхат асарлари Урта Осиё халқларининг тарихи, тили, этнографияси ва археологиясини ўрганишда муҳим биринчи манба бўлиб хизмат қилади⁶⁸.

АБУ БАКР МУҲАММАД ИБН ҲАЙИОТ

«Қомус ал-аълум» муаллифининг ёзишича, Абу Бакр самарқандлик адиблардан бўлиб, у ёзган асарларидан учтасининг номи бизга маълум: 1. «Китоб маъони ал-Қуръон» («Қуръон маънилари ёзилган китоб»); 2. «Китоб ан-наҳв ал-кабир» («Катта грамматика китоби»); 3. «Китоб ал-муқниъ» («Қаноатлантирувчи китоб»).

Абу Бакрнинг таржимаи ҳоли ҳақида бирор маълумотга ҳозирча эга бўлмасак ҳам, унинг мазкур асарларидан араб тилига моҳир тилшунос олим ва шориҳ бўлганлиги кўриниб турибди.

АБУ-Л-ҚОСИМ САМАРҚАНДИЙ

Абу-л-Қосим Саффор Ҳаким Самарқандий бизгача етиб келган биргина қўлёзма асари билан маълум. У

⁶⁸ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н. Д. Миклухо-Маклаё, Описание таджикских и персидских рукописей, I, Издательство АН СССР, М.—Л., 1955, № 88—90.

«Наврӯз» номли фол очишга оид асарида янги йил ҳафтанинг қайси кунидан бошланса, ўша йил қандай келишлигини баён қилган. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № В 1876).

АБУ ҲАФС УМАР ИБН АБДУЛЛОҲ САМАРҚАНДИЙ

Олим шундай ном билан Ҳожи Халфанинг «Кашф аз-зунун» (III, № 6700) китобида кўрсатилган. Альвардтнинг Берлин кутубхонаси учун тузган каталогда эса Умар ибн Ҳасан ан-Найсобурий ас-Самарқандий деб ёзилган. Олимнинг таржимаи ҳолига оид ҳеч қандай маълумотларга эга эмасмиз. Фақат унинг «Равнақ ал-мажолис» («Мажлислар равнақи») номли асари бизгача етиб келган, холос.

АҲМАД ИБН МАҲМУД САМАРҚАНДИЙ

Хашшоб таҳаллуси ва Разиуддин лақаби билан машҳур бўлган олим бўлиб, таржимаи ҳоли ва яшаган даври ҳақида маълумотлар йўқ. Ёзган асарларидан «Нафис ал-калом ва ароис ал-ақлом дар иншои форсий» («Форс имлосида сўз нафисликлари ва қалам гўзалликлари») деган китобининг борлиги Ҳожи Халфанинг «Кашф аз-зунун» (VI, 356-бет) ва Деҳхудонинг «Луғатнома» асарларида эслатиб ўтилган.

АҲМАД САМАРҚАНДИЙ

Шаҳобуддин лақаби билан машҳур бўлган фикҳ олими. Имом Абу-л-Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қудурийнинг (428/1036 й. вафот этган) «Мухтасар ал-Қудурий фи фуруъ ал-ҳанафия» («Ҳанафия мазҳаби шохобчалари ҳақида ал-Қудурий қисқартмаси») деган асарига «Шарҳи бар «Мухтасар ал-Қудурий» («Ал-Қудурий қисқартмаси»га шарҳ») номли шарҳини ёзган. Бу олим ҳақида бошқа маълумотларга эга эмасмиз.

АҲМАД ФОСИЙ САМАРҚАНДИЙ

Ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳозирча ҳеч қандай маълумотларга эга эмасмиз. Аммо Деҳхудо «Луғатнома»сида айтишича, Фосий Самарқандий «Китоб ал-жадал» (Баҳслашув китоби) номли асарни ёзган.

ЗОҲИД ИБН МАСЪУД САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Зоҳид ибн Масъуд ибн Муҳаммад ибн Юсуф ас-Самарқандий бўлиб, таржимач ҳолига оид маълумотларни топмадик. Унинг «Масоил» («Масалалар») номли ислом қонуншунослигига оид битта китоби бизгача етиб келган. Бу асарнинг битта қўлёзма нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институти Ленинград бўлимининг кутубхонасида сақланмоқда (инв. № С 12).

ИСМОИЛ ИБН АҲМАД ИБН УМАР ИБН АШЪАС САМАРҚАНДИЙ

Олимнинг кунyasi Абу-л-Қосим бўлган. Таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар йўқ. Ибн Абу Усайба «Уюн ал-анбо фи табақот ал-атибба» номли китобида (I ж., 304—305-бетлар) бу олимнинг муҳаддислардан бўлганини эслатиб, Бағдодда Муҳиззибуддин ибн Ҳибил деган киши ундан дарс олганини айтади. Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун»да (VI ж., 154—8.) Исмоил Самарқандий пайғамбарнинг амакиси Аббос ибн Абдулмутталибнинг фазилатлари ҳақида ёзган араб тилидаги асарни Истамбул кутубхонасида мавжудлигини айтган.

Деҳхудо Бағдодда ҳадис айтган Исмоил ва «Кашф аз-зунун»да эслатиб ўтилган Исмоилни бошқа-бошқа кишилар деб кўрсатади (қар. «Луғатнома», «Алиф ҳарфи, 2507-бет). Бизнингча, ҳар иккала манбада зикр қилинган Исмоил Самарқандий бир киши бўлиши керак.

МАСЪУД ИБН МАҲМУД ИБН ЮСУФ САМАРҚАНДИЙ

Ҳадис олимларидан бўлиб, таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Бизгача унинг

«Масоил ал-фароиз» («Фарз масалалари») номли умча катта бўлмаган (33 varaқ) тожик тилидаги асари сақланиб қолган. Асарнинг кириш қисмида муаллиф Муҳаммад пайғамбарнинг мерос тақсимлаш илмини ҳар бир мусулмон эркак ва аёл билиши кераклиги ҳақидаги ҳадисини тожик тилида келтиради ва шу масала устида баҳс юритади. Кейин китобнинг асосий қисми бошланиб, қуйидаги уч бобга бўлинади: дар баёни муқаддимаи намоз (намоз муқаддимаси баёни), аҳкоми норасидагон (норасидалар устидан ҳукм), дувоздаҳ масала (ўн иккита масала).

«Масоил ал-фароиз»нинг XIX асрнинг охирида кўчирилган бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 9998/11).

МУҲАММАД ИБН АҲМАД САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Альвардтнинг Берлин кутубхонаси учун тузган каталогида Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий ал-Ҳанафий Алоуддин Абу Бакр деб ёзилган ва 540/1145 йилларда ҳаёт бўлган дейилган. Альвардт Муҳаммад Самарқандийнинг «Тухфат ал-Фуқаҳо» («Фақиҳлар тухфаси») номли асарини (IV ж., № 4478) эслатиб ўтади.

Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун»да бу олимни Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий ал-Ҳанафий номи билан икки ўринда тилга олиб «Ийзоҳ ал-қавоид фил-муаммо» («Муаммо қоидаларининг изоҳи») номли форс тилида ёзилган асари («Кашф аз-зунун», I, 506-бет) ҳамда «Фи усул фиқҳ» («Фиқҳ илмининг асослари ҳақида») номли араб тилидаги асари («Кашф аз-зунун», V, 300-бет) мавжудлигини эслатади.

МУҲАММАД ИБН МАҲМУД САМАРҚАНДИЙ

Яшаган даври ва таржимаи ҳоли ҳақида маълумотлар йўқ. Унинг тўла номи манбаларда турлича учрайди: Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун»да Муҳаммад Самарқандийни аш-Шариф Муҳаммад Ибн Маҳмуд ибн Аҳмад ас-Самарқандий сифт ал-Имом Носируддин ва Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад ас-Самарқандий номлари билан атайди. СССР ФА Шарқшунослик институти Ленинград бўлимининг форс ва тожик тилидаги қўл-

ёзмалари учун тузилган каталогда ҳам кейинги номи билан берилиб, бобоси номи Муҳаммад Шариф ёзилган.

Ҳожи Халфа Муҳаммад Самарқандийнинг қуйидаги учта асарини эслатиб ўтади: «Иқд ал-фарид фи таълим ат-тажвид» («Қуръонни тўғри қироат қилиш илми ҳақида ягона дур») қасидаси (Кашф аз-зунун», IV, 231-бет), «Қасида ал-фонҳа фи тажвид ал-фотиҳа» («Фотиҳа сурасини тўғри қироат қилиш ҳақида ҳушбўй қасида», «Кашф аз-зунун» IV, 245-бет), «ал-Мабсут фи-л-қироат ас-сабъа ва-л-мазбут» («Қуръонни етти хил қироат қилиш ҳақида кенг ва аниқ йўл-йўриқ»). Бу асар уч китобга бўлинади: 1. «Фи усул ал-қироат («Қироатларнинг асослари»); 2. «Китоб ат-тасхир ало тариқат, ташжир» («Қироат шохобчаларининг усуллари учун фойдали китоб»); 3. «Фи усул ал-қироат маждулан» («Қироатларни жадал ўқиш усули ҳақида»). Бу асар форс тилида ёзилган («Кашф аз-зунун», V, 366-бет).

Муҳаммад Самарқандийнинг «Айн ат-тартил фи баён ҳуруф ат-танзил» («Қуръон ҳарфларини баён қилиш учун маром билан ўқиш чашмаси») номли асари ҳам бўлиб, унинг тўла бўлмаган нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда (инв. № В 2389).

МУҲАММАД МУРОД ИБН МАВЛОНО ШОҲИИ МУФТИИ САМАРҚАНДИИ

Самарқандда ўтган адиб. Таржимаи ҳоли ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ. «Муфтий» лақаби унинг Самарқанд муфтийси бўлганидан далолат беради. Бу олимнинг бизгача фақат битта «Чиҳл ҳадис» («Қирқ ҳадис») номли китоби етиб келган, холос. Асарда Ҳофиз Муҳаммад ибн Ҳаббон ал-Бустийнинг (ваф. 354/965) «Китоб ас-сиқот» («Ишончли кишилар китоби») номли ҳадислар тўпламидан қирқта ҳадис танлаб олиниб, форс-тожик тилига таржима қилинган. Муаллиф ҳар бир ҳадиснинг маъносига изоҳ берган ва у ҳадисга боғлиқ бўлган насихатомуз ҳикояларни илова қилган. Бу китобнинг XIX асрда номаълум котиб томонидан кўчирилган бир қўлёзма нусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 522/II).

МУҲАММАД ИБН МУҲАММАД САМАРҚАНДИЙ МУҚРИЙ

Бу олимни Ҳожи Халфа «Кашф аз-зунун» асарида (I ж., 506-бет) зикр қилиб, «Ийзоҳ ал-хаволиф фи расм масоҳиб ас-саволиф» («Утган кишилар қуръонлари хатига кейингиларнинг изоҳи») номли асари борлигини ёзади. Бошқа ҳеч қаерда унинг ҳақида маълумотлар учратмадик.

МУҲАММАД ИБН САЙИД САМАРҚАНДИЙ

Таржимаи ҳоли ва ижоди деярли ўрғанилмаган Муҳаммад ибн Сайид ибн Муҳаммад ибн Яҳё ибн Зоҳид ал-Башоғарий ас-Самарқандийнинг бизгача «Рисола ал-фавоид ан-нурия» («ан-Нурия фойдалари ҳақида рисола») номли асари етиб келган. СССР ФА Шарқшунослик институти Ленинград бўлимида сақланган (инв. С 1604) бу қўлёзма асарда муаллиф ҳақиқий сўфийларнинг сифатини баён қилиш билан бирга сохта сўфийларни фош қилади. Муаллиф бу асарида сохта сўфийларни уч тоифага бўлади.

СОЛИҲ ИБН ИМРОН СЎҒДИЙ

Деҳхудонинг «Луғатнома»сида бу олим ҳақида шундай ёзилган: Ота боболари каби бу ҳам Сўғдда муқим яшаган ва шу сабабдан Сўғдий номи билан машҳур бўлган. У пайғамбар ҳақидаги хабарларни яхши биларди. Унинг Урот зот ал-аботил («Ассосиз ошкор нарсалар») номли асари бўлган. Демак, бу олим Самарқанд Сўғдида яшаб ижод этган ва фақат битта китобининг номигина сақланиб қолган. Унинг ҳақида бошқа маълумотлар йўқ.

ТОЖУДДИН САМАРҚАНДИЙ

Деҳхудонинг «Луғатнома» китобида ёзилишича, Тожддин Самарқандий катта фозил кишилардан ва хаттот-котиблардан бўлган. Разнуддин Нишопурий унинг суҳбатдошларидан бири бўлган ва Тожддин Самарқандий ўз суҳбатдоши Разнуддинга бағишлаб шеърий мадҳлар ёзганлиги бизга маълум.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Абу Али Фўзайл ибн Аёз	9
Абу Муҳаммад Самарқандий Дорамий	10
Исҳоқ ибн Исмоил Самарқандий	10
Абу Бакр Муҳаммад ибн Ямон Самарқандий	11
Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий	11
Муҳаммад ибн Фазл	12
Абу-л-Фазл Муҳаммад Самарқандий	12
Абу Ҳафс Сўғдий Ҳаким ибн Аҳвас	12
Сулаймон ибн Исма Самарқандий	13
Исҳоқ ибн Иброҳим Шоший Самарқандий	13
Абу-л-Қосим Ҳаким Самарқандий	14
Муҳаммад Мотуридий Самарқандий	15
Абу-л-Фатҳ Саид ибн Ҳафиф Самарқандий	16
Абу Лайс Самарқандий	16
Абу Назр Самарқандий	19
Абу-л-Аббос Мустағфирий Самарқандий	19
Асируддин Фазл ибн Умар Абҳарий Самарқандий	20
Баҳоуддин Самарқандий	20
Нажмуддин Абу Ҳафс Самарқандий	20
Ҳоким Самарқандий	23
Абу-л-Фатҳ Алоуддин Муҳаммад ибн Абдулҳамид	23
Усмандий Самарқандий	23
Низомий Арузий Самарқандий	24
Носируддин Муҳаммад Самарқандий	28
Абу-л-Фазл Муҳаммад Самарқандий	30
Бадруддин Самарқандий	31
Муҳаммад Заҳирий Самарқандий	32
Рукнуддин Абу Ҳомид Самарқандий	35
Муҳаммад ибн Абу Бакр Самарқандий	36
Алоуддин Абу Бакр Ҳасан Динорий Самарқандий	37
Алоуддин Шамсулислом Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий	38
Шамсуддин Муҳаммад ибн Маҳмуд Самарқандий	38
Шарофуддин Самарқандий	39
Шамсуддин Самарқандий	39
Нажибуддин Самарқандий	40
Камолуддин Абдурраззоқ Копоний Самарқандий	42
Абу Муҳаммад Ато Самарқандий	44
Саъдуддин Тафтазоний	44
Алоуддин Али ибн Яҳё Самарқандий Қаромоний	47
Кабир ибн Кабир Дизақий Самарқандий	47

Ғиёсуддин Жамшид	49
Қозизода Румий	51
Улугбек	52
Али Кушчи	57
Биржандий	62
Муҳаммад Солиҳ Нидоий Самарқандий	63
Абдурраззоқ ибн Исҳоқ Самарқандий	63
Бурҳонуддин Нафис ибн Эваз Кирмоний	65
Хожа Жалолуддин Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсий	67
Давлатшоҳ Самарқандий	69
Рукнуддин Муҳаммад Самарқандий	72
Солим Самарқандий	73
Абу-л-Қосим ибн Абу Бакр Лайсий Самарқандий	73
Мирам Чалабий	74
Фазлуллоҳ ибн Рӯзбехон Исфихоний	75
Султон Али Табиб Хуросоний	77
Шайхуласлом Ҳаравий Самарқандий	79
Қози Ҳусайн Самарқандий	80
Исомуддин Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Арабшоҳ Исфароний	80
Ҳасан Самарқандий	81
Мавлоно Убайдуллоҳ Самарқандий	82
Муҳаммад ибн Ҳусайн Миракий Самарқандий	84
Саид ибн Али Самарқандий	85
Сирожуддин Муҳаммад Самарқандий	86
Ермуҳаммад ибн Худайдод Самарқандий	86
Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳусайний Самарқандий	87
Муҳаммад ибн Бобо Самарқандий	87
Муҳаммад Бадиъ Самарқандий	88
Боқи Муҳаммад ибн Ҳофиз Ерий Самарқандий	90
Шарафуддин Аълам Самарқандий	90
Муҳаммад Олим Али ибн Муҳаммад Солиҳ Нидоий Самарқандий	91
Саййид Роқим Самарқандий	91
Жумъақули Ургутий Самарқандий (XIX аср)	92
Мир Салмонхўжа Самарқандий	93
Ҳожн Абдурраҳмон қорий Самарқандий	94
Абу Тоҳир Садр Самарқандий	94
Мирза Самарқандий	96
Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳаййот	97
Абу-л-Қосим Самарқандий	97
Абу Ҳафс Умар ибн Абдуллоҳ Самарқандий	98
Аҳмад ибн Маҳмуд Самарқандий	98
Аҳмад Самарқандий	98
Аҳмад Фосий Самарқандий	99
Зоҳид ибн Масъуд Самарқандий	99
Исмоил ибн Аҳмад ибн Умар ибн Анъас Самарқандий	99
Масъуд ибн Маҳмуд ибн Юсуф Самарқандий	99
Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий	100
Муҳаммад ибн Маҳмуд Самарқандий	100
Муҳаммад Мурод ибн Мавлоно Шоҳий Муфтий Самарқандий	101
Муҳаммад ибн Муҳаммад Самарқандий Муқрий	102
Муҳаммад ибн Саййид Самарқандий	102
Солиҳ ибн Имрон Сўғдий	102
Тождуддин Самарқандий	102